TC
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Hüseyin TOPRAK

ALTINTEPE URARTU TAPINAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

ERZURUM 2009

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET……....I

ABSTRACT ……....II

ÖNSÖZ ..…….III

BİRİNCİ BÖLÜM

1.GİRİŞ……..…….1

1.1 Altıntepe ile İlgili Çalışmalar ……..…….....……....1

1.2. Kapsam, Amaç ve Yöntem …….....……2

İKİNCİ BÖLÜM

2. GENEL BAKIŞ……..3

2.1. Coğrafi Durum ……..... …….3

2.2. Siyasi Tarihi ……..……...….5

2.2.1. Urartu Krallık kronolojisi ……...….9

2.3. Urartu Dini …….....……10

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. URARTU TAPINAKLARI …….....…….15

3.1. Urartu Tapınak Mimarisi …….....……16

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ALTINTEPE URARTU KALESİ …….....……...20

4.1. Altıntepe Urartu Tapınağı (Mabed-Saray) …….....22

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. YENİDEN KURMA ÇALIŞMALARI …….....……..…27

5.1. Urartu Tapınakları Hakkında Yapılan Yeniden Kurma Çalışmaları.…….....27

5.2 Altıntepe Urartu Tapınağının Yeniden Kurma Denemesi...……....…..29

SONUÇ ……..32

KAYNAKÇA .....…….....34

HARİTALAR…… 39
ÇİZİMLER ……42
RESİMLER ……...…69
LEVHALAR LİSTESİ ……81
ÖZGEÇMİŞ 84

ÖNSÖZ

1959 – 1968 yılları arasında Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan tapınak, 2003 yılından itibaren Prof.Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU tarafından başlatılan ikinci dönem Altıntepe kazıları ışığında tekrar incelenmiş ve yeni bulgulara ulaşılmıştır. Bu bilgiler ışığında, karanlıkta kalan tapınak mimarisi biraz daha şekillenmiş olup diğer Urartu tapınaklarına bir model oluşturmuştur.

"Altıntepe Urartu Tapınağı" adlı Yüksek lisans tez çalışmam, sayın hocam Prof.Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU danışmanlığında yürütülmüş ve kendisinin yönlendirmeleri ile şekillenmiştir. Kendi bilgi birikimi, desteği ve kaynak konusunda bana yardımcı olan hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim. Yüksek Lisans ders aşamasında emeklerini esirgemeyen, Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Yrd. Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN, Yrd. Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU, Yrd. Doç. Dr. Vedat KELEŞ'e ayrıca gerektiğinde eleştiri, fikir ve kaynak yardımlarını esirgemeyen bölümümüz hocaları, Yrd. Doç.Dr. Birol CAN, Yrd. Doç.Dr. Nurettin ÖZTÜRK, Yrd. Doç.Dr. Mehmet IŞIKLI, Arş.Gör. Halim KORUCU, Arş.Gör. Akın TEMUR'a, yaptığım çalışma boyunca manevi ve bilimsel olarak emeği geçen arkadaşlarım Arş.Gör. Mehmet Ali YILMAZ, Arş.Gör. H.Ertuğ ERGÜRER ve Arkeolog Hatice ERGÜRER'e, çizimlerim konusunda bana yardımcı olan Mimar dostlarım Emre ASLAY ve Şener ÇAĞLIK'a, Yabancı dil çevirilerimde bilgisini esirgemeyen Müge SÖNMEZ'e, 2003 yılından beri kazıya katkısı bulunan bütün ekibimize ve çalışmam boyunca bana maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

Erzurum – Ocak 2009 Hüseyin TOPRAK

BİRİNCİ BÖLÜM
1.GİRİŞ

Altıntepe Urartu Tapınağı isimli yüksek lisans tezinde Prof. Dr Mehmet KARAOSMANOĞLU başkanlığında 2003 yılından itibaren sürdürülen kazı çalışmalarında, ortaya çıkan yeni bilgiler ışığında daha önce Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ tarafından 1959- 1968 yılları arasındaki kazılarda gün yüzüne çıkarılan Haldi Tapınağı incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Haldi Tapınağı'nın diğer Urartu tapınaklarıyla olan benzerlikleri ile birlikte şimdiye kadar hiçbir Urartu Tapınağı'nda ele geçmeyen tapınak üst yapısının nasıl olduğu konusunda görüşler değerlendirilmiştir. Tapınakların üst yapısıyla ilgili çalışmalar, genelde Muşaşir tapınağının yağmalanma sahnesi olarak kabul edilen Korsabad kabartması ve Nakşı Rustem ateşgedesine dayandırılarak yapılmıştır.

Yapılan çalışmada Urartu devletinin konumu, kökeni, devlet anlayışı ve din ile Altıntepe Urartu Tapınağı irdelenmeye çalışılmıştır.

İlk kez M.Ö. 13 yy.da Asur kaynaklarında Uruadri ve Nairi Ülkesi olarak söz edilen Urartu Devleti'nin yayılım alanı; merkezi Van olmak üzere, Doğu Anadolu Bölgesi, Batı İran'da Urmiye Bölgesi, Ermenistan'ın tamamını ve Nahcivan'ı içine almaktadır.

"Asur Yazılı Belgeleri" sayesinde bilgileri edindiğimiz Urartular konusundaki bilgilerin büyük çoğunluğu yine bu yıllıklardan öğrenilmektedir. Asur yıllıkları ve az sayıda ki Urartu yazıtları dışında yeterli kaynak olmayışı Urartu Uygarlığı'nın tam olarak aydınlanamamasına neden olmuştur.

Eldeki kaynaklar ve bölgede yapılan kazılar ışığında bu araştırma konusu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.1. Altıntepe ile İlgili Çalışmalar

1938 yılında yol yapım işçileri tarafından tesadüfen ortaya çıkan mezarla arkeoloji literatürüne geçen Altıntepe'deki ilk kazı çalışmalarını Prof. Dr Tahsin Özgüç yapmış 9 yıl süren araştırmasını 1966 ve 1969 yıllarında yayınlanan 2 cilt kitapta ve birçok makalede toplamıştır[1-2]. E.Akurgal ise 1968 ve 1998 yıllarında yayınladığı kitaplarda Urartu Mimarisi hakkında bilgi vermiş ve Altıntepe tapınağı hakkında yeniden kurma denemesi yapmıştır[3-4].

[1]Tahsin Özgüç,Altıntepe I,1966
[2]Tahsin Özgüç,Altıntepe II,1969
[3]Ekrem Akurgal, Urartaeische und Altıranische Kunstzentren, Ankara,1968
[4]Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998

W. Kleiss, Urartu tapınaklarının Restitüsyonu hakkında 1989 yılında yaptığı çalışmada Altıntepe tapınak planını örnek almıştır[5]. Altıntepe'de 2003 yılında 2.dönem kazılarına başlayan Prof. Dr. M. Karaosmanoğlu kaledeki çalışmalara 6 yıldır devam ettirmektedir[6].

1.2. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Çalışmamın öncelikli amacı, Altıntepe Urartu Tapınağı'nı yeni bulguların ortaya çıktığı 2. dönem kazıları ışığında incelemek ve diğer Urartu tapınakları ile karşılaştırarak tapınak mimarisindeki gelişimi görmektir. Ayrıca bugüne kadar çözülemeyen Urartu tapınaklarının üst yapısına ait bilgiler doğrultusunda yeniden kurma denemesi konusundaki düşüncelerimizi ortaya koymaktır.

Altıntepe Urartu tapınağında daha önce Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından yapılan kazı sonuçlarının incelenmesinin ardından Prof. Dr Mehmet Karaosmanoğlu tarafından 6 yıldır sürdürülen ikinci dönem kazılarından şimdilik elde edilenler değerlendirilmiştir. Bu kaynaklarla birlikte ortaya çıkan malzemenin tasnifi, çizimi, fotoğraflama ve kütüphane çalışmasının ardından metin oluşturulmuştur. Metin kısmında, Urartu Devleti ve Altıntepe'nin coğrafyası, tarihi ve Urartu tapınakları hakkında genel bilgiler verildikten sonra Altıntepe Tapınağı'na yer verilmiştir. Tapınak diğer Urartu tapınakları ile karşılaştırılmış ve tüm özellikleri ile anlatılmıştır.

Korsabad kabartması üzerindeki Muşaşir tapınağı, Nakşı Rustem ateşkedesi ve bazı araştırmacılar tarafından yapılan yeniden kurma denemeleri incelenerek Altıntepe Tapınağının üst yapısı konusunda yorumlar ve bunlara bağlı olarak yeniden kurma denemesi yapılmıştır.

---

[5] Wolfram Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 - 271

[6] Mehmet Karaosmanoğlu,"Altıntepe Kalesi 2. Dönem Kazıları" Doğudan Yükselen Işık, Arkeoloji Yazıları Ed : B.Can ve M.Işıklı İstanbul 2008. 69 - 83

İKİNCİ BÖLÜM

2. GENEL BAKIŞ

2.1. Coğrafi Durum

Çağlar boyunca kurulan devletlerin askeri ve kültürel açıdan gelişmesinin başlıca nedenlerinden biri bulunduğu coğrafyadır. Doğal kaynaklar, ticari ilişkiler, iklimin tarım ve hayvancılığa uygunluğu devletlerin gelişmesine önemli katkılar sağlar. Anadolu'da ikinci, bölgede ilk siyasi birliği oluşturarak bir devlet kuran Urartular'ın bulunduğu coğrafyadan ne kadar etkilendiğine bakıldığında, zorlu arazi yapısı ve iklim şartlarına rağmen başarılı oldukları görülmektedir. Zorlu doğa koşullarının yanı sıra güney komşusu olan güçlü Asur Devleti'nin saldırı ve baskılarına karşı da varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır[7].

Kaya yazıtları, dağlık arazide inşa edilmiş kaleler ve ele geçen buluntular Urartu Devleti'nin bu coğrafya üzerindeki egemenliğini gösteren kanıtlar arasındadır[8] .

Genel olarak Urartu Devleti'nin yayılım alanı, Türkiye'de Doğu Anadolu Bölgesi'ni, Batı İran'da Urmiye Bölgesi'ni, Ermenistan'ın tamamını ve Nahcivan'ı içine almaktadır[9]. Bu yayılım alanı içerisinde Van merkez olmak üzere batıda Fırat'ın kolu Karasu, kuzey doğu'da Gökçe Göl ve Kuzey Ermenistan dağları, doğuda İran'ın Savalan Dağları, güneyde ise Zagros dağları ile birleşen doğu Toroslar doğal sınırlarını oluşturmaktadır[10](Harita 1).

Urartu Devleti'nin bulunduğu coğrafyadaki yerleşim alanlarını yüksek dağlar arasında uzanan çöküntü havzaları oluşturmaktadır. Bu yerleşimler arası bağlantı bölge coğrafyasından dolayı Urartular için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü Urartu coğrafyası yayılım sahası dağ silsileleri, göller ve volkanlardan oluştuğu için bölgeler arasında bölünmeler görülür[11]. Bu parçalanmışlık Urartu Devleti'nin başkenti Tuşpa ve eyaletler arasındaki iletişim sorunlarını ortaya çıkarmış olmalıdır. Urartu Devleti'nin yerleşim birimlerinin bulunduğu, bir birinden yüksek dağ sıralarıyla ayrılmış çöküntü havzaları arasındaki bağlantı, yüksek dağların arasında bulunan doğal yollar veya sonradan yapılan geçitler ve yollar[12] aracılığı ile sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bölgedeki ağır kış koşulları bu yolların aylarca kapalı kalmasına neden olmaktadır. Doğanın iletişim olanaklarını sınırlaması feodal bir yapıda olan Urartu Devleti'nin eyaletlerle olan ilişkisini de etkilemektedir. Sonuçta eyaletlerin

---

[7] Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir 1997,4
[8] Charles Burney – D.M.Lang, The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus,London,1971, 3,31
[9] Çilingiroğlu, (age) , 4
[10] Mirjo Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, 2006, 25
[11] P. E. Zimansky, Ecology and Emprie the Structure of the Urartian State, Chicago,1985,10
[12] Çilingiroğlu,(age),9;Veli Sevin, Urartulara ait En Eski Karayolu, "Anadolu Araştırmaları XI" İst,1989,47 vd.

kısmi özerkliğini de beraberinde getirmiştir[13]. Bu yüzden tamamen merkezileşmiş bir yapının Urartu Devleti'nde gelişmesi çok zordu, çünkü uzak eyaletlerde bulunan halk topluluklarını kışın kontrol altında tutma olanakları sınırlıydı[14]. Bu olumsuzluklara rağmen yüksek yerleşim bölgelerinde kurulan Urartu Devleti konumunu avantajlı bir şekilde kullanmıştır. Coğrafyanın jeolojik yapısından dolayı doğal geçitlerin az olmasını kendi lehine çevirerek kurulduğu alanı doğal bir kale olarak şekillendirmiş ve bir savunma aracı olarak kullanmışlardır. Böylece bu jeolojik avantajla tüm bölgenin ve birçok kavşak noktasının kontrolünü sağlamıştır.

Urartu Devleti ile savaşan topluluklar olumsuz coğrafya ve iklim şartlarıyla da mücadele etmiş, savaş için sınırlı bir zaman ayırmış ve sefer için ayırdıkları zaman dolunca savaşı bırakıp geri dönmek zorunda kalmışlardır. Dar geçitlerin ve yolların karla kapanması korkusu Urartu için kurtarıcı bir unsur olmuştur[15].

Asur bile Urartu Devleti ile birçok defa savaşmış ancak Urartu'ya son darbeyi vuramamıştır. Her zaman Urartu Devletinin bir bölgesini yok etmiş, ancak geriye kalan diğer bölgeler kısa sürede, tahrip olan yerleri onarmış ve tekrar sistemin içindeki rolünü o bölgeye kazandırmıştır[16].

Urartu yaşamak zorunda olduğu bu zor doğayı ve iklimi kendi askeri ve ekonomik çıkarları açısından çok iyi kullanabilmiştir. Belki de bu Devletin Yakın Doğu tarih sahnesindeki varlığını yüzyıllar boyunca sürdürebilmesinin nedeni, bu doğal çevreyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasındaki başarısından kaynaklanmaktadır[17].

Altıntepe, Urartu Devletinin kuzeybatı uç noktasını oluşturmaktadır. Erzincan İli Üzümlü ilçesi sınırları içinde Erzincan – Erzurum karayolunun 12. km. sinde bulunmaktadır. Erzincan ovasının Kuzeydoğusunda yer alan volkan konilerinden biridir. 60 m. yüksekliğindeki tepe, ovaya hâkim olan konumuyla oldukça ilgi çekicidir[18]. Ayrıca Altıntepe'nin konumu, ovadan geçen ticaret yollarının denetimi açısından da önemli bir rol oynamaktadır (Harita2).

---

[13]Roger Cohen,"Devletin Kökenleri – Yeniden Değerlendirme", (Çev: A.Şenel) İmge Kitabevi, Ankara 1993,54
[14]Charles Burney – D.M.Lang, (age), 178
[15]Çilingiroğlu, (age), 5
[16]Çilingiroğlu, (age),9
[17]Çilingiroğlu (age), 5
[18]Karaosmanoğlu (age), 69

2.2. Siyasi Tarihi

M.Ö.15. yüzyıl da Güney Doğu Anadolu'ya ve Kuzey Suriye'ye egemen olan Mitanni Devleti, Hititlerle yaptığı savaşlar sonucu yıkılarak Hititlere bağlandıktan sonra Mitanni Devleti içerisindeki Hurri halkının bir kısmı Doğu Anadolu da küçük beylikler halinde yaşamaya başlamışlardır. Urartu Devleti'nin temelini oluşturacak olan bu topluluk, Van Gölü çevresindeki, tarıma ve hayvancılığa elverişli bölgede yaşayan, Hurri kökenli çeşitli boyların ve komşu halkların karışmasıyla oluşmuştur[19].

Anadolu tarihinde ilk siyasi birliği sağlayarak büyük bir devlet kuran Hitit'in M.Ö.1200'lerde yıkılmasından sonra Anadolu'da oluşan karışıklıkların ardından ve Asur Ülkesi'ndeki iç karışıklıklardan yararlanarak, Doğu Anadolu'da yaşayan bu halkların birleşerek Urartu Devletini kurduklarını görüyoruz. M.Ö.14.yüzyıldan beri Asurlar ile arasında bir tampon bölge olmasını isteyen Hititler, bölgede yaşayan Hurri topluluklarını desteklemişlerdir. Asur'u tehdit eden bu topluluklar karşımıza ilk olarak Asur kaynaklarında çıkmaya başlamıştır[20].

Asur Kralı I. Salmanasar M.Ö. 1274 yılında Uruadri Ülkesi'ne sefer yaptığını yazmaktadır. Ancak o tarihte bölgede yaşayan topluluklar henüz bir devlet yönetiminde birleşememişlerdi. Yazıtta 8 ülkeyi zapt ederek 51 şehri tahrip ettiğini belirtmiştir. Buradan Urartu'nun birleşmeden önce 8 farklı kavimden meydana geldiğini anlamaktayız[21]. Bu kavimler dış baskılar sonucu kendilerini koruyabilmek ve varlıklarını sürdürebilmeleri için birleşerek Urartu Devletini kurdukları düşünülebilir[22].

I. Salmanasar döneminden sonra 30 yıl boyunca Uruadri topraklarında ne gibi tarihi olayların yaşandığı konusunda hiçbir bilgi yoktur.

Asur kralı I. Tukulti-Ninurta döneminin başında (M.Ö.1244 – 1208) Van Gölü havzasıyla bağlantılı olan yeni bir coğrafi terim "Nairi Ülkesi" ortaya çıkmıştır. Asur kentinde bir sarayın yeniden yapımı sırasında kaleme alınan bir yazıtta Tukulti-Ninurta kendisini Mezopotamya'daki ülkelerin yanında Nairi ülkesinin de kralı olarak göstermiştir.

M.Ö.9. yüzyıla girerken Asur kralı tarafından kullanılan bu coğrafi ad, Uruadri ülkesini içeren bir terim halini almıştır. Ancak Nairi adı Urartu kralları tarafından sadece çift dilli yazıtların bazılarında kullanılmıştır. Uruadri ve Nairi ülkeleri M.Ö.13 ile 10. yüzyıldaki

[19]Salvini, (age),29
[20]Salvini, (age),29
[21]Afif Erzen, "Doğu Anadolu ve Urartular", T.T.K Ankara 1992 , 24
[22]Salvini, (age),29

Urartu'nun Krallık Döneminden önceki coğrafi konumunu daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Uruadri Ülkesi, Van gölünün kuzey ve kuzeybatısındaki topraklara denilirken, Van gölünün güney ve güneybatısındaki Kirhi, Tumme, ve Hubuşkia'dan daha kuzeydeki Daiaeni'ye kadar uzanan topraklara Nairi adı verilirdi[23].

I. Salmanasar'dan sonra 200 yıl boyunca Uruadri adı Asur kaynaklarında sadece bir kez geçerken, II. Adadninari döneminde (M.Ö. 911 – 891) Uruadri olarak geçmiş ve II. Asurnasırpal döneminde ise birçok yazıtta görülmüştür. M.Ö. 9.yy'ın başlarında Asur Krallığı'nın güneyden gelen ve ardı arkası kesilmeyen yağma seferlerine karşı koymak, bu birliğin oluşmasındaki en büyük etken olmalıdır[24]. Urartu Devleti'nin temelleri M.Ö. 9.yy'ın ortalarında Uruadri bölgesindeki kabilelerin siyasi bir birlik oluşturmasıyla atılmıştır[25]. Urartu kavimlerinin birleşerek bir devlet haline dönüşmesi belli bir zaman çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu süreç; Arame, Sarduri ve İşpuini dönemlerini kapsamaktadır. Bu krallara Devletin kurucuları adı da verilmektedir[26].

Bu yeni Devletle ilgili Balavat kapısı olarak bilinen Asur Devleti'ndeki İmgur Enlil kentinin ahşap kapısının üzerine çivilenen tunç şeritlerden ilk iki ve yedincisi üzerinde, yakın doğuda yeni bir krallığın kurulduğuna işaret eden sahneler yer almaktadır. Böylece, bölgede bulunan beylikler birleşerek düşman karşısına büyük bir güç olarak çıkmıştır[27].

III. Salmanasar'ın (M.Ö.858 – 824) yıllıklarında, hâkimiyetinin1, 3. ve 15. yıllarında Urartulu Aramu/Arame'ye karşı kazandığı zaferlerden söz edilir. Bu ismin Urartu ile ilişkilendirilen ilk kral ismi olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 858 yılında korunaklı Sugunia kentini, 3. yılında ise Aramu'nun ikamet ettiği krali kent Arzaşkun'u alır ve bu savaş Balavat Kapısı üzerindeki tunç kabartmaların birinci bandında görsel olarak tasvir edilmiştir. Bu kaynaklar, Doğu Anadolu'da oldukça geniş topraklara sahip bir hükümdarlığın varlığını ortaya koymaktadır[28].

Asur kaynaklarında Urartu Devletinde yeni bir kral ortaya çıkıncaya kadar Arame'nin Urartu tahtını işgal ettiği bilinir. Ancak Asur kralı Salmanasar'ın 27.yıl seferleri kayıtlarında (M.Ö. 832) Urartu da yeni bir kral karşımıza çıkar. Yazıtta; "*Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım, büyük ordumun komutanı (Turtan) Daian – Assuru ordularımın başında Urartu'ya sefere gönderdim. Bit – Zamaniye doğru ilerledi, Ammaş*

[23]Eczacıbaşı Sanat Ansk. 3 1997, 1845
[24]Çilingiroğlu, (age),16
[25]Erzen, (age),27
[26]Salvini, (age),35
[27]Çilingiroğlu, (age), 23
[28]Çilingiroğlu, (age), 21; Salvini, (age),36

geçitlerini aşarak Arsania (Murat) nehrini geçti. Urartulu Seduri ordumun ilerleyişini duydu ve çok sayıdaki askerlerinin gücüne inandı. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve onu mağlup etmeyi başardım ve geniş ovayı savaşçılarının cesediyle doldurdum." Asur kralının, Sarduri'nin kaçıncı saltanat yılında karşılaştığı ya da Sarduri'nin M.Ö.832 yılından kaç yıl önce Urartu tahtına geçtiği bilinmemektedir[29].

I. Sarduri Van Gölü'nün doğu yakasında yer alan Tuşpa'da Van kalesini başkent yapmıştır. Urartu devletinin altı kez tekrarlanan ilk yazılı belgesinin işlendiği, Kalenin kuzeybatı eteklerindeki Madırburç'un 30 ton ağırlığında muazzam kesilmiş taş blokları, Urartular'ın M.Ö.9.yüzyıl'ın ilk yarısında taş işçiliğinde ve anıtsal mimaride oldukça yüksek bir seviyeye ulaştıklarını gösterir. Bu yazıtın ve daha sonra başa geçen kral İşpuini'nin yazıtlarıyla karşılaştırıldığında henüz Devlet dininin belirginleşmediği anlaşılmaktadır. Madır burç veya Sardurburcu olarak isimlendirilen yazıtta henüz bir tanrı adından söz edilmeyişi bunun kanıtıdır[30]. Sarduri'den sonra krali tahta oturan İşpuini'nin dini bir merkez olarak bölgede etkin bir yere sahip olan Muşaşir kentinin barışçıl yollarla ele geçirilmesinin ardından Urartu devlet dininin şekillendiğini görüyoruz. Bunun arkeolojik kanıtı Van'ın kuzeyindeki Zimzim Dağlarının güney yamacındaki kayalıklar üzerine işlenen Meher Kapı Kutsal Alanıdır. Ardından Yeşil Alıç kutsal Alanı ve diğer yazıtlar bunun açık kanıtıdırlar. Urartu Ülkesinin baş tanrısı Haldi'dir ve Savaşçı bir kimliğe sahiptir. Diğer tanrılar ondan sonra gelirler. Buradan Urartu Devleti içerisinde yaşayan etnik grupların da desteği alınmış olmalıdır.

Devletin yaklaşık 275 yıl süren ömürleriyle Anadolu arkeolojisine önemli katkılar sağladığını görebiliriz. Özellikle de taş ve maden işçiliği konusunda geleceğe örnek olmuşlardır.

Urartu Devleti'nin son yıllarıyla ilgili yazılı kaynakların yetersiz olması nedeniyle, nasıl ve kim tarafından yıkıldığı konusu karanlıkta kalmıştır. M.Ö. 7. yüzyılda İran 'a egemen olan Medler bölgedeki İskitler'i de içine alarak Asur için bir tehlike oluşturmuştur. Med – İskit ve Babil güçlerinden oluşan ordu M.Ö. 612 yılında Ninive kentini ele geçirmiş ve bu tarihten birkaç yıl sonra Asur devleti yıkılmıştır. Urartu Devletinin de bu ortak güçten etkilendiği düşünülmektedir. Ancak bu konuda herhangi bir kanıt yoktur[31]. Krallığın bu dönemde son yıllarını yaşadığı bellidir ve yıkılışı konusunda da çeşitli öneriler vardır.

---

[29]Çilingiroğlu, (age),23

[30]İşpuini dönemiyle birlikte Urartu krallığının yıkılışına dek ele geçen bütün yazıtlarda Tanrı isimleri zikredilmektedir.

[31]Çilingiroğlu, (age), 47

Bunlardan ilki; M.Ö.7.yy sonunda Urartu devletinin Medler'in egemenliğine girmiş olabileceğidir. Ancak bölgede şimdiye kadar yapılan kazılarda ele geçen yazılı ve arkeolojik bulgularda bu öneriyi destekleyecek herhangi bir yazı veya arkeolojik belge yoktur. Bu yüzden bu öneri oldukça zayıf kalmaktadır.

Asur devletinin yıkılmasından sonra bölgedeki tarihi olayları Medler ve İskitler yönlendirdiğinden bu görüş daha ağır basmaktadır. Ayrıca Urartu ile ilgili son yazılı kaynaklardan biri olan M.Ö.609'a tarihlenen Babil kroniklerinde İskitler'in Urartu topraklarına kadar ilerlediği belirtilmiş ve yine aynı kaynaklarda M.Ö. 608 – 607 yıllarında Yukarı Dicle'deki Urartu topraklarının İskitler tarafından ele geçirildiği yazmaktadır[32]. Bu bilgilerden ayrıca Urartu Devleti'nin bu tarihe kadar ayakta durduğunu da anlamaktayız.

Urartu Devleti ile ilgili en son bilgi eski Ahitte, Kral Zedekiah'ın 4.yılında (M.Ö.594) Urartu, Med ve İskitler'in Babil üzerine saldırmasını istediği yazıtta geçmektedir. Bu tarihten sonra Urartu adı hiçbir yazılı kaynakta görülmemektedir[33].

Diğer bir görüş ise, Urartu merkezlerinden bazılarında yapılan kazılarda (Çavuştepe, Toprakkale ve Karmirblur gibi) İskit ok uçlarının bulunması devletin bu kavim tarafından yıkıldığı düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Çavuştepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkan yangın tabakası, kale duvarlarına saplanmış ok uçları buradaki büyük tahribatın İskitler tarafından yapıldığını kanıtlamaktadır. Ayrıca Urartu'nun son başkenti olan Toprakkale'yi de tahrip ettiklerini buradan çıkan İskit ok uçlarından anlamaktayız[34].

Anadolu'nun doğusunu ele geçiren Med'ler M.Ö.585 yılında Kızılırmak yayının kenarında Lidyalılarla savaşa girişirler, tam bu sırada güneş tutulması meydana gelir ve savaştan vazgeçerek anlaşma yaparlar. Bu tarihten hemen önce Urartu Devleti'nin yıkılmış olabileceği de söylenmektedir[35]. İskitlerin, Urartu Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra bu bölgede yerleşim kurmayıp güneye doğru indikleri bilinmektedir[36].

2.2.1. Urartu Krallık Kronolojisi

[32]Çilingiroğlu, (age),47
[33]Çilingiroğlu, (age),47
[34]Erzen, (age), 41
[35]Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Bornova, 1994,114
[36]Burney, (age),173

M.Ö.1274'te tarih sahnesine çıkan Urartular M.Ö.858'e kadar süren yaklaşık 400 yıllık süreci beylikler halinde geçirdikten sonra birleşerek devlet haline geldiği ve M.Ö.6.yy'ın başlarında yıkıldığı bilinmektedir[37].

Bu süreç içinde Urartu Krallarının kronolojisini, başlangıcından beri Asur kaynaklarında geçtiği için Asur Kralları ile karşılaştırarak yapmamız daha doğru olacaktır[38].

URARTU KRALLARI	**ASUR KRALLARI**
Arame (860 – 840)	III.Salmanasar (858 – 824)
I.Sarduri (840 – 830)	
İşpuni (830 – 810)	V. Samsi – Adad (823 – 811)
Menua (810 – 785/780)	III. Adad – Ninari (810 – 783)
I. Argişti (785/780 – 756)	IV. Salmanasar (782 – 773)
	III.Assur-dan (772 – 755)
II.Sarduri (756 – 730)	V.Assur nenari (754 – 745)
I. Ruşa (730 – 714/713)	III. Tiglat – Pileser (744 – 727)
	V.Salmanasar (726 - 722)
II.Argişti (713 - 685?)	II.Sargon (721 – 705)
	Sanherib (704 – 681)
II. Ruşa (685 – 645)	Esar-Haddon (680 – 669)
III. Sarduri (645 – 625)	Assurbanipal (668 – 627)
Erimena (625 – 605) ?	Assur-etelli-ilani (626-624)
	Sin-şarra-işkun (623 – 612)
	II. Assur-uballit (611 - 609)
III.Ruşa (605 – 590) ?	
IV.Sarduri (590 – 580) ?	

2.3. Urartu Dini

[37]Çilingiroğlu, (age), 23
[38]Tablo Salvini ve Çilingiroğlu'nun kaynakçada belirtilen yayınlarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Urartular; Asur, Hitit, Mezopotamya, Mısır ve Antik Ege'de olduğu gibi çok tanrılı dine mensuptular. Bunun nedeni ülke toprakları içerisinde yaşayan geçmişi erken tarihlere uzanan etnik grupların tanrılarına da gerekli saygıyı göstererek ülkede birlik ve beraberliği sağlamış olmalarındandır.

Asur, İran ve Hititler'in dini, inanışları ve mitolojileri konusunda yeterince bilgi sahibi olmamıza karşın, Urartu dini konusunda bilinenler sınırlıdır. Ele geçen yazılı tabletlerde bu konulara hiç değinilmemiştir. Bu durum genelde merkeziyetçi bir yönetime sahip olan Urartu'da dine ve tanrılara verilen önemin Yakın Doğuda görmeye alıştığımızdan daha az olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.[39] Birçok Urartu yazıtı tanrı Haldi ile başlar, yazıtı yaptıran kralın adı ile devam eder ve birkaç tanrı adının geçtiği bir lanetleme bölümü ile sona erer.

Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri Urartu Panteonundaki tanrıları ve tanrıçaları bir sıra içinde gösteren Van'daki Meher Kapı yazıtı verir[40] (Resim 1).

4 m. yüksekliğe 2.70 m. genişliğe sahip üç silmeli kapı biçiminde işlenen Meher Kapı'da iki kez tekrarlanan yazıtta 79 tanrı ve tanrıçanın adı, ayrıca bunlar için kurban edilecek hayvanların cinsleri ve sayıları verilmiştir. M.Ö. 9. yüzyıl'ın son çeyreğine tarihlenen yazıt Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Menua tarafından yazdırılmıştır[41] .

Tanrı ve tanrıçaların yanında listede dağ, göl ve kentlere de kurbanların sunulduğu görülmektedir. Listede ilk üç sırayı tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini almaktadır. Bu üçlü birçok yazıtta birlikte geçmektedir. Tanrı Haldi için listede verilen kurbanlık hayvan sayısı 17 sığır ve 34 koyundur. Teişeba'ya 6 sığır 12 koyun, Şivini'ye ise 4 sığır 2 koyun kesildiği yazmaktadır. Listenin ilk 63'ü tanrıdır. Tanrıçalar sıralamasında Arubani, Huba ve Tuşpea alır. Bunların listenin başındaki ilk üç erkek tanrının eşleri olması muhtemeldir. Yazıtta tanrılar için ne kadar kurban kesileceği yazılmış olsa da bu sayıların hangi törende ya da hangi sıklıkta kesileceği belirtilmemiştir[42]. Muhtemelen yazıt, yılın belli zamanlarında tanrılar için yapılacak olan merasimlerdeki kurban sayılarını belirtmek için yazılmış olmalıydı.[43]

---

[39]Çilingiroğlu, (age), 153
[40]Çilingiroğlu, (age), 153, Margaret R.Payne, Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu İst. 2006, 42 vd.
[41]Oktay Belli, Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları İst.1998, s. 30 vd. Salvini, (age), 157
[42]Nurettin Koçhan, Urartu Tapınak Mimarisi Bitirme Tezi, Erzurum 1979
[43]Çilingiroğlu, (age), 157

Meher Kapıda tanrı ve tanrıça isimleri ile sunulan kurbanlıkların sıralaması[44].

1. Haldi	17 boğa, 34 koyun
2. Teişeba	6 boğa, 12 koyun
3. Şivini	4 boğa, 8 koyun
4. Hutuini	2 boğa, 4 koyun
5. Turani	1 boğa, 2 koyun
6. Ua	2 boğa, 4 koyun
7. Nalaini	2 boğa, 4 koyun
8. Şebuti	2 boğa, 4 koyun
9. Arsimela	2 boğa, 4 koyun
10. Anapşa	1 boğa, 2 koyun
11. Dieduani	1 boğa, 2 koyun
12. Şielardi	1 boğa, 2 koyun
13. Haldinin silahlarına	1 boğa, 2 koyun
14. Atbini	1 boğa, 2 koyun
15. Kuera	1 boğa, 2 koyun
16. Elipri	1 boğa, 2 koyun
17. Tarrani	1 boğa, 2 koyun
18. Adaruta	1 boğa, 2 koyun
19. İrmuşini	1 sığır, 2 koyun
20. İlu aluşe uruliliue	1 boğa, 2 koyun
21. Alaptuşini	1 boğa, 2 koyun
22. Erina	1 boğa, 2 koyun
23. Şiniri	1 boğa, 2 koyun
24. Unina	1 boğa, 2 koyun
25. Airani	1 boğa, 2 koyun
26. Zuzumaru	1 boğa, 2 koyun
27. Hara	1 boğa, 2 koyun
28. Araza	1 boğa, 2 koyun
29. Ziquni	1 boğa, 2 koyun
30. Ura	1 boğa, 2 koyun

[44]Çilingiroğlu (age), 154

31. Arşibedini 1 boğa, 2 koyun
32. Arni 1 boğa, 2 koyun
33. Haldi'nin inirasesine (gençliğine) 1 boğa, 2 koyun
34. Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa, 2 koyun
35. Haldi'nin dirusesine (yaşlılığına) 1 boğa, 2 koyun
36. Haldi'nin ordusuna 2 boğa, 4 koyun
37. Teişeba'nın ordusuna 2 boğa, 4 koyun
38. Artuaraş 2 boğa, 34 koyun
39. Ardini kenti tanrısına 1 boğa, 2 koyun
40. Qumenu kenti tanrısına 1 boğa, 2 koyun
41. Tuşpa kenti tanrısına 1 boğa, 2 koyun
42. Haldi kenti tanrısına 1 boğa, 2 koyun
43. Arsuniu kenti tanrısına 1 boğa, 2 koyun
44. Haldi'nin daşesine 1 boğa, 2 koyun
45. Şuba 1 boğa, 2 koyun
46. Haldi kapılarına 1 boğa, 2 koyun
47. Eridia kenti tanrı Teişeba kapısına 1 boğa, 2 koyun
48. Uişini kenti tarı Şivini kapısına 1 boğa, 2 koyun
49. Elia 1 boğa, 2 koyun
50. Haldinin arniesine (merhametine) 1 boğa, 2 koyun
51. Haldi'nin gücüne 1 boğa, 2 koyun
52. Tanrı Haldi'nin susilerine 1 boğa, 2 koyun
53. Talapura 1 boğa, 2 koyun
54. Qilibani 1 boğa, 2 koyun
55. Ülkeler tanrısına 1 boğa, 2 koyun
56. Dağların(?) tanrısına 1 boğa, 2 koyun
57. Göller, denizler tanrısına 1 boğa, 2 koyun
58. Athananau (Kurbanların) tanrısına 2 boğa, 14 koyun
59. …… tanrısına 2 boğa, 14 koyun
60. İlani gamruti (diğer tanrılara) 4 boğa, 18 koyun
61. Haldi'nin sığırlarına? (niriblesine) 4 koyun
62. Nişi kentindeki tanrı Ua kapısına 2 koyun
63. Dağlara 10 koyun
64. Arubaini 1 inek, 1 koyun

65. Huba	1 inek, 1 koyun
66. Teşpea	1 inek, 1 koyun
67. Aui	1 inek
68. Aia	1 inek
69. Sadri	1 inek
70. Şinuiardi	2 koyun
71. İphari	2 koyun
72. Bartşia	1 koyun
73. Silia	1 koyun
74. Ara	1 koyun
75. Adia	1 koyun
76. Uia	1 koyun
77. Ainau (Ai)	4 koyun
78. Ardi	2 koyun
79. İnuanau	17 koyun (sunulsun).

Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Minua'ya yaşam verilsin! Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Minua der ki:… ve bütün tanrılar, 3 boğa ve 30 koyun… Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Minua yeni bağlar kurdular. Ayrıca Tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Minua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar… olduğu zaman, Tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bağlar olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma… (2x)[45]

Listenin 1. sırasında adı geçen Haldi Urartu tanrılarının en büyük ve milli tanrısıdır. Ayrıca çivi yazılı metinler, bronz Anzaf kalkanı (Çizim 1) ve Haldi adına yapılan tapınaklar da bu durumu doğrulamaktadır. Haldi aslan üzerinde tasvir edilmiş ve çoğu zaman savaşçı görünümdedir. Anzaf Kalkanında Haldi, diğer tanrılardan daha büyük, dairesel bir ışık demeti içinde savaşçı olarak gösterilmiştir[46] (Çizim 2). Haldi'nin savaşa giden kralı kutsadığı ve zafere ulaşması için krala yardım ettiğine inanılırdı[47].

[45]Payne, (age), 42-46
[46]Oktay Belli,"Urartu Savaş ve Estetik" Yapı Kredi Yayınları, ed: F. Özdem, 2004, 13 - 74
[47]Boris Piotrovsky, "Urartu Dini" DTCFD 23/1-2, 1965, 37 – 48 ,41

Haldi kelimesinin etimolojisi açık değildir. Adının aslında "Hal" kelimesini teşkil ettiği ileri sürülmektedir. Batı Kafkasya dillerinde "Hal" kelimesi gök anlamına gelmektedir. Bundan dolayı da gök tanrısı olduğu söylenebilir. Haldi'nin kutsal hayvanı aslandır ve bazen aslan üzerinde de betimlenmiştir.

Haldi'nin konsortu (karısı) Arubani'dir. Çünkü birkaç yazıtta Haldi ile birlikte Arubani adıda geçmektedir. Arubani, Toprakkale de altın, Karmir-blur'da gümüş madalyon ve Berlin Müzesinde pektoral üzerinde tasvir edilmiştir.

Bir başka görüş de Haldi'nin karısı başta Bagbartu olduğudur. Bagbartu Asur yazıtlarında geçmesine rağmen Urartu yazıtlarında yoktur. Bagbartu'nun Muşaşir'in baş tanrısı olduğu bilinmektedir. Ancak Muşaşir, Urartu egemenliğine girdikten sonra bu kentin baş tanrısı Haldi olmuştur. Bu durumda Bagbartu tanrıça şekline dönüşerek Haldi'nin karısı (konsortu) olmuştur. Buna göre Arubani'nin daha sonra Bagbartu'nun yerine geçtiği düşünülmektedir[48].

Urartu panteonunda 2. sırada olan tanrı Teişeba'dır (Çizim 3). Hurri kökenli olan tanrı Anadolu'da II. binde Hititlerin baş tanrısı olan Teşub ile aynı olmalıdır[49]. Meher Kapı yazıtında tanrıçalar arasında yer alan Huba'da bu tanrının Hurri panteonundaki eşi Hepat'la aynı olmalıdır. Savaşçı bir tanrı olan Teişeba'nın kutsal hayvanı Hurriler de olduğu gibi boğadır. Birçok kabartmada ve tunç eser üzerinde boğa üstünde ayakta betimlenmiştir. Urartu krallığın oluşumunda görev alan halk toplulukları içinde Hurri varlığının önemli bir kanıttır[50].

Meher Kapı Listesinde 3. sıradaki tanrı Şivini/Şuini (Çizim 4), Asurların güneş tanrısı Şamaş'a benzemekte ve Hurriler'deki Şimigi ile aynı olmalıdır. Urartu çivi yazıtlarında da güneşi, sembolize etmektedir. Şivini'nin sembolü kanatlı güneş kursudur[51]. Urartu mühürlerinde buna çok rastlanılmaktadır. Asurlardaki Şamaş'ın ideogramı ile yazılmaktadır.

Meher Kapıdaki sıraya göre Şivini'nin karısı muhtemelen Tuşpea'dır. Eğer kanatlı güneş kursu Şivini'yi temsil ediyorsa, kült kazanlarında sık sık görülen kanatlı kadın figürleri Tuşpea'yı temsil edebilir. Tanrıça aynı zamanda başkent Tuşpa'nın da koruyucu tanrısıdır.

Burada söz edilen Urartu Tanrıları'na nasıl tapınım yapıldığı belli değildir. Kalelerinin içinde yer alan ve yöneticinin denetiminde olan tapınaklar devletinde resmi dininin birer belgesi konumundadırlar. Halkın bu özel alandaki tapınaklara nasıl kabul edildikleri bilinememektedir. Urartu Toprakları içerisinde bugüne kadar 9 u Anadolu'da olmak üzere 12 tapınak yapısı saptanmıştır. Aşağıda bu yapılar ayrıntılıca irdelenmiştir.

---

[48]Çilingiroğlu, (age), 161
[49]Çilingiroğlu, (Urartu Tarihi), 25 vd.
[50]Oktay Belli, (age), 44
[51]Çilingiroğlu, (age), 161; Belli, (age),48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.URARTU TAPINAKLARI

Urartu yerleşmeleriyle ilgili yapılan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarının 1960'lardan sonra arttığı görülmektedir. Bu çalışmalarda Urartu yerleşmelerinin çoğunda dini, siyasi ve askeri mimariye yönelik önemli yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Yapılardaki taş işçiliği ve mimarideki ustalık dikkat çekicidir. Kalelerin içinde yer alan ve aynı plan düzenindeki tek yapı tanrı evi veya tapınaklardır.

Urartu Devleti sınırları içinde bu güne kadar yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında aynı planlı 12 tapınak yapısı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 10'u Meher Kapı'da 1.sırada yer alan baş tanrı Haldi'ye, bir tanesi 19. sıradaki İrmuşini'ye ve bir tanesi de listede anılmayan tanrı İvarşa'ya adanmıştır.

Bu tapınaklar:

1. Anzavurtepe [52] (Çizim 8) yazıtlı (Menua dönemi M.Ö. 810 – 786)
2. Körzütkale[53] (Çizim 9) yazıtlı (Menua dönemi M.Ö. 810 – 786)
3. Yukarı Anzaf[54] (Çizim 10) yazıtlı (Menua dönemi M.Ö. 810 – 786)
4. Çavuştepe A.Kale[55] (Çiz. 11 Res.19) yazıtlı (II.Sarduri Dönemi M.Ö.756 -730)
5. Çavuştepe Y. Kale[56] (Çizim 12) yazıtsız (II.Sarduri Dönemi M.Ö. 756 – 730)
6. Kayalıdere[57] (Çizim 13) yazıtsız (II.Sarduri Dönemi M.Ö. 756 – 730) ?
7. Altıntepe[58] (Çizim 20) yazıtsız (II.Argişti Dönemi M.Ö. 714 – 685) ?
8. Toprakkale[59] (Çizim 14) yazıtsız (II.Ruşa Dönemi M.Ö. 685 – 645)
9. Ayanis[60] (Çizim 15) yazıtlı (II.Ruşa Dönemi M.Ö. 685 – 645)
10. Bastam[61] (Çizim 16) yazıtsız (II.Ruşa Dönemi M.Ö. 685 – 645)
11. Werachram[62](Çizim 17) yazıtsız (II.Ruşa Dönemi M.Ö. 685 – 645)
12. Arinberd ?[63] (Çizim 18) yazıtsız (I.Argişti Dönemi M.Ö. 785/780 – 756)

de yer almaktadır.

---

[52]Kemal Balkan,"Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri"Anatolia V 1960,70

[53]Ali Dinçol, "Die Neuen Urartaischen İnschriften aus Körzüt" İstt.Mitt, 26. 1976, 26 - 37

[54]Belli, (age),25

[55]Afif Erzen, Çavuştepe 1, Ankara,1978,10

[56]Erzen, Çavuştepe 1,10

[57]Charles Burney, "A First Season Excavations At Urartian Citadel of Kayalıdere", AS Vol.XVI, 1966, 55

[58]Özgüç (age),3

[59]Richard Barnett, "The Excavation of British Museum At Toprakkale", 1954 ,3

[60]Çilingiroğlu, (age),67

[61]Wolfram Kleiss, Bastam I Ausgrabungen ın den Urartaıschen Anlagen 1972 – 1975

[62]Wolfram Kleiss, (age) 265-271

[63]Konstantine Oghanesian, Arinberd I, Architektura Ere-buni, Erevan 1961,24 – 50

3.1. Urartu Tapınak Mimarisi

Urartu kültüründe ön plana çıkan bu 12 tapınağa baktığımızda bunların 11'inin birbirine çok benzer bir plana sahip olduğunu görmekteyiz. Bunlardan 9 tanesi Anadolu'da; Altıntepe, Ayanis, Toprakkale, Anzavurtepe, Körzütkale, Yukarı Anzaf, Çavuştepe Aşağı Kale, Çavuştepe Yukarı Kale ve Kayalıdere ile batı İran'daki Bastam ve Werachram'daki tapınaklardır. Bu tapınaklardan bazılarının planları oldukça iyi korunabilmişken bazılarının da duvar kalıntıları ile kaya işçiliğinden ana hatları ortaya çıkarabilmiştir.

Devletin resmi dinini temsil etmesinden dolayı sitadelde yer alan tek odalı tanrı evi diyebileceğimiz bu tapınaklar genellikle dıştan ve içten kare planlı, köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kule tipli yapılardır[64] (Çizim 19). Çeşitli örneklerde farklılık göstermesine rağmen tapınakların ölçüleri 14 m. ile 10 m. arasında, sellalar 5.50 m. ve 4.50 m. arasında değişmektedir[65]. Sellaya giriş 3 çerçeve söveli bir giriş ve bunu takip eden koridorla sağlanmaktadır. Eşik taşının bitiminde bir kapı yer almaktadır.

Benzer planlarına karşın Tapınakların önünde yer alan ve dini merasimlerin gerçekleştirildiği değişik planlarla düzenlenmiş avlu bulunmaktadır. Bu avlularda dini merasimlerde kullanılmak üzere değişik döşemler yer almaktadır. Toprakkale'de yapılan kazılarda kaya zemine açılmış dini merasimlerde kurban edilen hayvanların kanlarını akıtmak için bir sunak ve bir kanal ortaya çıkmıştır (Resim 3 , Çizim 7)[66].

Urartu mimarisinde gördüğümüz kaliteli taş işçiliği tapınaklarına da yansıdığı görülmektedir. Genelde zeminden iki ya da üç sıra taş duvar ile yükseltilerek yapılmış ve bunların üzerinde kerpiç duvarlar yükselmektedir[67].

Urartu tapınaklarının bazılarında (Ayanis, Altıntepe, Anzavurtepe ve Toprakkale) sella içinde duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Tabi bu resimler doğal nedenlerden dolayı çok fazla tahrip olduğundan nasıl oldukları konusunda pek fazla bilgiye sahip değiliz.

Sella içindeki bu duvar resimlerinin kerpiç sıva üzerine yapılması korunmasını güç kılmıştır. Ayanis'te bu durum farklıdır. Tapınakta giriş kısmı ve sella iki sıra andezit taşından oluşmaktadır. Bu kısımlarda oyma tekniği ile yapılmış çeşitli motifler işlenmiştir. Boyalı olan

---

[64]Rudolf Nauman, "Bumerkungen Zur Urartaıschen Tempeln", İstt. Mitt. 18, 1968, 45

[65]Kleiss (age) 256 ; Alexandre Tourovets "Some Reflexions About the Relation Between the Archhitecture of Northwestern Iran and Urartu. The Layout of the Central Temple of Nush-ı Djan", Iranica Antiqua,Vol,XL,2005 ,366

[66]Buradan ele geçen tek taşa oyulmuş sunak bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Salonunda teşhir edilmektedir.

[67]Kazısı yapılan bütün Urartu yerleşimlerinde taş temel üzerine kerpiç duvar yapımı gelenekseldir ve bütün araştırmacılar bu konuda hem fikirdir.

bu motiflerde sıkı bir uyum sağlamak için parçaları stabilize eden erimiş kurşun dökebilmek için arkaya kanallar yapmışlardır (Çizim 22). Bu stile bu güne kadar sadece Ayanis'te rastlamaktayız. Bir yangında tahrip olan Ayanis tapınağındaki bu kakmalar üzerindeki yapıştırıcıları ateş zayıflatmış olsa da üzerinde hangi figürler olduğu bellidir. Bunlar; Tanrı, sphenks, grifon, swastika, rozetler ve bazı bitki motiflerini içermektedir[68]. Diğer tapınaklarda sella içinde kırmızı, beyaz ve mavi renkte boyalar ele geçmiş ancak şekillerine ait herhangi bir kalıntı elimize geçmemiştir. Ayanis de diğer Urartu tapınaklarından farklı olarak tapınağın sella zeminine alabaster (su mermeri) döşeme yapılmıştır[69].

Urartu tapınaklarında taş işçiliğine ve plana oldukça dikkat edilmiştir. Taşlar görünen kısımlarda zımparalanarak düzgünleştirilmiş, diğer kısımlar kabaca düzeltilerek bırakılmıştır.

Zımparalama işlemi muhtemelen daha sert bir taşın kaba işlenen yüzeye sürtülmesiyle gerçekleştirilmiş olabilir. Planlarına baktığımızda, oldukça ölçülü ve rizalit çıkıntıları birbirine denk gelecek şekilde yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca bu tapınakların bir başka dikkat çekici diğer bir özelliği de aralarında herhangi bir yön birliği bulunmamasıdır. Hemen hemen bütün tapınakların girişleri farklı yönlere bakmaktadır.

Urartu Devletine ait ortaya çıkan tapınakların sadece birkaçında yazıt bulunabilmiştir. Bunları yazıtları krallık kronolojisine göre şu şekilde yazabiliriz;

Patnos Aznavurtepe'deki yazıtta, "*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuni oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde kale yaptırdı…"* yazmaktadır[70].

Uluşar Körzüt Kalesinde ise, *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuni oğlu Minua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi'nin huzuruna çıktım ve Hadliye yalvardım…"* yazmaktadır[71].

Yukarı Anzaf tapınağındaki yazıtta, "*tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuni oğlu Menua, tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel şekilde inşa ettirdi.*" Yazmaktadır[72].

Çavuştepe A.Kalede tapınağındaki yazıtta, Argişti'nin oğlu Sarduri'nin Tanrı Haldi'ye bir Susi ve Tanrı İrmuşini'ye bir tapınak yaptırdığından söz etmektedir[73].

---

[68]Çilingiroğlu Ayanis I, 2001,41
[69]Çilingiroğlu,(Ayanis I),42
[70]Payne, (age), 73
[71]Payne, (age), 64
[72]Belli, (age), 27
[73]Afif Erzen "1964 Çavuştepe Kazıları" Türk Arkeoloji Dergisi XII 1964, 98; Payne, (Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu), 253

.Ayanis tapınağındaki yazıta göre, kalenin 2. Ruşa tarafından planlandığını, inşaatını kendisi tarafından organize edildiğini ve kralın bu inşa faaliyetinden gurur duyduğunu yazmaktadır.[74]

Tapınakların tarihlemesi bu yazıtlardan, stil özellikleri ve tapınakların kuruldukları merkezlerdeki çağdaş yapılardan çıkan buluntular üzerindeki yazıtlardan anlamaktayız.

Bu anlatılan standart planlı Urartu tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nereden geldiği bilinmemektedir[75]. Geniş bir bölgeye yayılan Urartu tapınaklarının plan, şekil, mimari yapı ve dekorasyonda göstermiş oldukları tekdüzelik veya benzerlik genel bir kökeni işaret etmektedir[76].

Urartular tarafından yapılan ilk tapınağın gelişmiş şekli ile Patnos Anzavurtepe'de yapıldığını görmekteyiz (Çizim 8). M.Ö. 9.yy'ın sonlarında çıkmaya başlayan Urartu tapınaklarının öncüsü olabilecek ilkel tipte bir tapınak tespit edilememiştir. Bu durum tapınakların kökeni konusunda farklı önerilerin yapılmasına neden olmuştur. A.Çilingiroğlu ilk örnek olarak kabul edilen Patnos Anzavurtepe kule tipli tapınağın ortaya çıkması merkezi otoritenin herhangi bir örneği olmaksızın getirdiği tapınak planıdır[77]. Ussishkin, bu öneriye karşıt olarak tapınak modellerinin farklı yerde gelişmiş ve geliştiği yerden alınmış olduğunu söylemektedir[78].

Plan açısından Urartu tapınaklarında 2. bir tip Arinberd kazılarında ortaya çıkmıştır. Kule tipli tapınaklardan farklı olarak Arinberd tapınağının planı kare değil dikdörtgen yapılıdır (Çizim 18). Ayrıca köşelerde rizalit bulunmamaktadır. Yine sella da diğer Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgendir. Bu tapınak ele geçen yazıta göre I. Argişti tarafından yapılarak Tanrı İvarşa'ya adanmıştır[79].

Kral Kattuvaş saltanat yılları olan, M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen Kuzey Suriye'deki Kargamış kentinde bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bu tapınak ile ilgili yapılan araştırmalar, tapınağın, diğer Urartu tapınaklarından daha eski olduğunu ve kral Kattuvaş tarafından yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Bu tapınağın Urartu tapınakları ile, özellikle Arinberd tapınağı ile, benzerlik göstermesi Urartu tapınaklarının öncüsü olduğu konusunda önerilerin yapılmasına neden olmuştur[80]. Ancak A.Çingiroğlu bu öneriyi; Arinberd tapınağının birçok

[74]Altan Çilingiroğlu "Arkeoatlas Dergisi I" 2002, 144
[75]Çilingiroğlu, (age), 72
[76]D.Ussishkim, "On the Architectural Origin of the Standart Temples",Anatolian İron Ages II. 1991, 120
[77]Çilingiroğlu, (age), 72
[78]Ussishkim, (age), 120
[79]G.A.Melikishvili, Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960, 59
[80]Ussishkim, (age), 121

klasik planlı Urartu tapınağından sonra yapılmasından dolayı kabul etmemektedir[81]. Çilingiroğlu, bu benzerliğin nedenini, Suriye'den ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden savaş ganimeti olarak alınan savaşçı ve ailelerin bu bölgeye yerleştirilmesine ve Urartu'nun izin verdiği oranda kültürlerini uygulamalarına dayandırmaktadır.

Urartu tapınaklarının kökeni ile ilgili tam bir kanıt ortaya çıkmamış ve ortak bir sonuca bağlanamamıştır.

[81]Çilingiroğlu (age), 72

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
4. ALTINTEPE URARTU KALESİ

Erzincan ovasına hâkim bir konumdaki Altıntepe, ovadan 60 m. yükseklikte ve üst çapı 200 m. olan bir volkan konisidir. Urartu Devleti'nin kuzey batısında bulunan bu kale stratejik açıdan konumu ile batıya açılan ticaret yollarının denetimi açısından büyük öneme sahiptir.

Altıntepe ile ilgili yapılan araştırmalar, yerleşimin Tunç Çağlardan başlayarak M.S. 15.yy'la kadar iskan edildiğini göstermektedir. Tepe üzerinde Urartu yerleşimini çevreleyen bir kale bulunmaktadır (Resim 4). Geç dönemde kale üzerinde Doğu Roma yapılarına da rastlamaktayız. Bu yerleşmeden dolayı Urartu kalesi büyük ölçüde tahribata uğramıştır. 1959 – 1968 yılları arasında Prof. Dr. Tahsin Özgüç başkanlığında yapılan kazılarda, tepe üzerinde Urartu kalesindeki yerleşime ait Tapınak (mabed-saray), Apadana (kabul salonu), depo binası, sur duvarları, amacı saptanamayan odalar, tepenin güney yamaçlarında 3 adet yer altı oda mezarı ile yanı başlarında Açıkhava tapınağı ortaya çıkarılmıştır[82]. Mezarlar hariç bu yapılar, Anadolu geleneksel mimarisinin özelliğini yansıtan, taş temel üzerine kerpiç duvardan oluşmaktadır. Yapılan kazılarda kale içerisindeki bu yapıların önce planlanıp daha sonra uygulamaya geçildiği görülmektedir. Bu görüşü, kale içerisinde bulunan kanalizasyon sisteminin yapıların altından düzenli bir şekilde geçmesi kanıtlamaktadır.

Kale, iki surla çevrelenmiştir. Kale yapılarının büyük bir kısmı girişi büyük bir kapı ile sağlanan iç sur duvarının çevrelediği alan içerisinde yer almaktadır. Avluya açılan girişin hemen kuzeyinde taş döşeli oda ile birlikte şu an ne amaçla kullanıldığı bilinmeyen birkaç oda ile girişin tam karşısında Apadana ve kuzeyinde tapınak ve saray odaları yer almaktadır. Dış surun önünde ise mezarlar, Açıkhava tapınağı ve iç surun dış bitişiğinde de depo odaları ile amacı bilinmeyen büyük odalar bulunmaktadır. Henüz tam açılmayan dış surun giriş yeri ve nasıl bir düzende olduğu bilinmemektedir.

İlk yapımından sonra tepe üzerindeki yapılar ihtiyaca göre değişiklik göstermiştir. Bu yapıların başında Apadana (kabul salonu) gelmektedir. Şu an tapınak seviyesinden 2m yükseklikte ve 44 x 25.30m ölçülere sahip Apadana'da yapılan kazılarda bu yapının en az 2 evreden meydana geldiği görülmüştür[83].

1. evre; son yıllarda yapılan kazılarda, Apadana'dan tapınak seviyesine inildiğinde, kuzey – batı doğrultusunda uzanan dış duvarından 8.75m. içeride bir duvar saptanmış ve bu

[82]Özgüç,(age), 1 vd.
[83]Karaosmanoğlu, (age), 72 - 73

duvarın Apadana'nın ilk evresinin kuzey – batı duvarı olduğu anlaşılmıştır[84]. Ana kayanın düzeltilerek oluşturulan temel üzerine yapılmıştır. Yaklaşık ölçüleri 39x16 m. olan 1. evrenin iç kısmında tek sıra veya 2 x 3 halinde 6 sütun ile çatının desteklendiği düşünülmektedir. Ancak yapının çok geniş olması tek sıra sütunların Apadana'nın çatısını taşıyıp taşıyamayacağı sorununu ortaya çıkarmıştır[85](Resim 5).

2. evre ise, yaklaşık ölçüleri 44x25.30 m olan ve iç kısmında 3 x 6 dizili 18 adet sütun ile desteklenen bir yapıdır. 1. evrenin yaklaşık 6 m genişletilmesiyle oluşturulmuştur. Zemin seviyesi korunmuş olan bu evrede aynı zamanda bir şapele ait temel ortaya çıkmıştır[86].

1. evrenin kuzey – batı duvarının ön kısmında tapınak seviyesinde, Apadana ile bitişik iki oda ortaya çıkmıştır. Bir yangın ile yok olan bu odalardan uzun planlı olan mutfak olabileceği düşünülmektedir. Bu düşünceyi odalarda yapılan kazılarda ocak kalıntısının ve pitosların ortaya çıkması desteklemektedir[87].

Tepenin güneydoğu eteklerinde iç surun hemen altında ova seviyesinden 40 m yükseklikte taştan yapılmış 3 adet oda mezarı ortaya çıkmıştır. 1 ve 3 nolu mezarlar 3 odadan 2 nolu mezar ise tek odadan meydana geldiği görülmüştür. Mezar odaları içerisinde muhtemelen ölü hediyelerinin konulduğu nişler bulunmaktadır [88]. Ayrıca bu mezarların kuzeydoğusunda, 1nolu mezarın hemen bitişiğinde bir açık hava tapınağı ya da ölü kültü ile ilgili olduğunu düşünülen 7.75 m genişliğinde ve 11.70 m uzunluğunda bir yapı bulunmuştur. Çevresi duvarlarla örülü ve üzeri açıktır. İçerisinde dört adet 1 m uzunluğunda ve 70cm genişliğinde ince işlenmiş taş kaide ortaya çıkmıştır. Yan yana duran bu kaidelerin üzerine 230 x 50 x 32 cm ölçülerinde steller konulduğu görülmüştür[89].

Kale içerisinde bulunan diğer Urartu yapıları Bizans tahribatına uğradığından ne amaçla kullanıldığı saptanamamıştır.

---

[84]Mehmet Karaosmanoğlu "27. Kazı Sonuçları Toplantısı" 1. cilt Ankara 2006, 261; Çilingiroğlu, Armağan Kitapı (Henüz Yayınlanmamış)
[85]Mehmet Karaosmanoğlu "28. Kazı Sonuçları Toplantısı" 1.cilt 259 – 270 Ankara 2007,501
[86]Karaosmanoğlu, (28. Kazı Sonuçları Toplantısı), 500
[87]Karaosmanoğlu, (28. Kazı Sonuçları Toplantısı), 500
[88]Özgüç,(Altıntepe II),10
[89]Özgüç, (Altıntepe II),28

4.1. Altıntepe Urartu Tapınağı (Mabed – Saray)

Altıntepe Urartu Kalesi'nin en önemli yapısı kuşkusuz tapınaktır. Bugüne dek yapılan Urartu tapınaklarının yeniden kurma denemelerinde genellikle Altıntepe Tapınağı kullanılmış olması yapının önemine işaret eder. 2003 yılında Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU başkanlığında kazılara yeniden başlanmıştır. Bu kazılarda öncelikle tapınak alanına ağırlık verilmiş ve Urartu tapınak mimarisine katkı sağlayacak birçok önemli bulgulara rastlanılmıştır (Resim 6).

Yeni ölçümlere göre 27.20 m x 30 m ölçülerinde dikdörtgen bir avlu içerisine oturtulan tapınak ve batısındaki saray odalarından oluşmaktadır[90]. Tapınak kare planlı ve köşelerden 50 cm. çıkıntı yapan rizalitli bir yapıya sahiptir. Her kenarı 13.80m. olan tapınağın köşelerde 4.35 m ölçülerinde duvar kalınlığı vardır (Çizim 20). Bu duvarlar diğer Urartu tapınaklarından farklı olarak, bütün kenarları özenle işlenmiş üç sıra andezit taştan oluşmaktadır. Taş sıralarının toplam yüksekliği ise zemin seviyesinden 1.15m.dir[91]. Taş bloklarının tapınağın yapımı sırasında tapınak alanında işlendiği düşünülmektedir. Tapınak çevresinde yapılan kazılarda temel seviyesinde yoğun bir şekilde ortaya çıkan taş parçacıkları bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir[92].

Altıntepe Urartu tapınağının avlusu içerisinde 3'ü günümüze ulaşmamış 20 adet andezit taşından oyulmuş, çapı yaklaşık 70 cm ve yüksekliği ise 20 cm olan kaideler yer almaktadır(Resim 7). Bu kaideler, tapınağın çevresindeki revaklı bölümü taşıyan ahşap sütunları desteklemektedir. Revaklı bölümün girişi güneydoğu duvarında bulunmaktadır. Bu duvarın kalınlığı 1.65m olup dıştan 5 adet rizalitle desteklenmektedir. Diğer taraflarda ise duvar kalınlığı 2m yi aşkındır. Bütün Urartu Tapınaklarında bulunması gereken ve dini merasimlerin yapıldığı yer olarak gösterilen avlular farklı düzende yapılmıştır.

Tapınak avlusunun iki inşa evresi olduğu düşünülmektedir. Tapınağın güneydoğusunda yer alan Apadana'nın 2. evresinde yapılan genişletme sırasında Apadana'nın Kuzeybatı duvarı tapınak avlusunun güneydoğu duvarı üzerine oturmuştur(Resim 8). Avlu duvarının bu genişlemeden sonra nasıl bir şekil aldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak avlunun 1. evredeki güneybatı duvarı yıkılıp, genişlemeden dolayı tapınağa yaklaşan Apadana'nın kuzeybatı duvarının, yıkılan duvarın yerini alarak revakın bu duvara göre

[90]Karaosmanoğlu, (28. Kazı Sonuçları Toplantısı),498
[91]Özgüç (age),3
[92]Mehmet Karaosmanoğlu "26. Kazı Sonuçları Toplantısı"1.cilt Ankara 2005,128

yapıldığı düşünülmektedir. Bu 2. evrede girişin yeri değiştirilerek avlunun doğusuna alınmıştır.

Tapınağın Meher kapı ve Yeşilalıç'ta olduğu gibi üç çerçeveli bir girişi ve bu girişin devamında, kenarları 5.20 m olan kare planlı bir sella bulunmaktadır. Sellaya giriş, üç basamaktan oluşan merdiven, 1.15 m genişlikte bir kapı ve bu kapıyı takip eden 1.50 m genişlikte, 2.20 m uzunlukta bir koridor ile sağlanmaktadır (Resim 9). Giriş kısmında bulunan monolit eşik taşının sellaya bakan yüzünün sol tarafında, kapı milinin oturduğu yuva tablasının sabitlenmesi için 25 cm genişlikte ve 10cm derinlikte bir oyukluk saptanmıştır. Böylece tapınağın giriş kapısının tek kanatlı olduğu anlaşılmıştır[93]. Tapınak girişinin tam karşısında sellanın arka duvarına dayalı durumda, düzenli taşlarla yapılmış, 1.97 x 1.43 m ölçülerinde olasılıkla tanrı heykelinin kaidesi veya Ayanis Tapınağında[94] olduğu gibi platform olabileceği düşünülen bir yükselti bulunmaktadır[95](Resim 10). Sella tabanı, birçok tapınakta olduğu gibi, sıkıştırılmış topraktır. Özgüç, Bu alanın duvarlarında taş seviyesinden sonra devam eden kerpicin üzerinde kırmızı, siyah, mavi, beyaz ve bej renklere boyanmış resimler olduğunu belirtmiştir.[96] Sella duvarlarında resimlerin olduğu düşünülen bu tarz Urartu tapınaklarına Anzavurtepe[97] ve Toprakkale'de[98] de rastlamaktayız. Urartu Tapınakları içerisinde selladaki duvar resimlerinin en güzel örneği taş üzerine işlenen. Ayanis Kalesindeki[99] yapıdır(Çizim 22).

Tapınakta cella duvarlarını içten dolaşan tek sıra taştan banket dizisi yer alıyordu[100]. Ancak bu banket dizisi günümüze ulaşmamıştır. Ele geçen buluntuların çoğu sella içinde heykel kaidesi'nin (?) hemen yanında bulunmuştur. Adak eşyası olarak düşünülen bu malzeme; tunç ve demir mızrak uçları, asa ve topuz başları, yüksek ayaklı vazo ve kakma süslü tahta plakadan oluşmaktadır. Ayrıca tapınağın güney galerisinin girişinde tunç miğferler, kalkanlar, demir ve tunç mızrak-ok uçları tanrı tahtına ait fildişi eşya üçayaklı tunç sehpa ve tunç kapı zinciri ortaya çıkmıştır. Buluntuların biçemi ve tekniği tipik Urartu özelliği göstermektedir[101].

---

[93]Karaosmanoğlu, (28. Kazı Sonuçları Toplantısı), 260; Karaosmanoğlu, (age), 71
[94]Çilingiroğlu, (Ayanis I), 40
[95]Özgüç,(age),2
[96]Özgüç,(age),2 Duvar resimlerinin ele geçen parçaları küçük olduğu için tamamlanamamıştır ve parça çizimleri verilmiştir.
[97]Balkan (Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı),209
[98]Akurgal, (Urartaeische und Altıranische Kunstzentren),10
[99]Çilingiroğlu,(Ayanis I),41
[100]Özgüç, (age), lev.8/1
[101]Özgüç,(age),3-5 fig,8-9-10-11-12

Urartu mimarisindeki muhteşem taş işçiliği Altıntepe'de de kendini göstermektedir. Tapınağın çevresindeki üç sıra ve sella içinde ki tek sıra taşlar görünen kısımlarda zımparalanarak düzgünleştirilmiş diğer kısımlar kaba bir şekilde bırakılmıştır. Bu duvar sıralarının araları ise düzensiz taş ve kerpiç toprağı ile doldurulmuştur. Ayrıca taş blokları arasında herhangi bir harç ya da birleştirici kenet kullanılmadığı görülmektedir (Resim 11).

Yapılan kazı çalışmalarında tapınak duvarlarının dış köşelerinde, temel seviyesinde birer adet bronz plaka ortaya çıkmıştır[102]. İkinci Dönem Kazılarını yürüten M. Karaosmanoğlu dört köşeye yerleştirilen bu plakaların amacının tapınak yapısını kare planda yapmak için ölçüm noktaları ve üzerine libasyon yapılarak temel atıldığını belirtmiştir (Resim 12). 13.80 x 13.80 m olan kare tapınağın bu madalyonların merkezlerinden birbirlerine uzaklıkları da 13.25 x 13.25 m dir[103]. Çapı 8 cm. ve kalınlığı ise 0.8 cm. olan bu plakaların benzerlerine Toprakkale[104]de kare biçiminde(Resim 13), Anzavurtepe tapınağında[105] ve Urartu Kralı I. Argişti tarafından inşa ettirilen Van Kalesi saray yapısında, tunç madalyon biçiminde, rastlamaktayız. Ayrıca Ayanis tapınağının doğu duvarına yaklaşık 70 cm. de zeminin altında üzerinde "Argişti'nin oğlu Ruşa tarafından inşa edildiği" yazan[106] bir çift temel plakası bulunmuştur.

Yazıt ele geçmeyen Tapınağın Urartu dininin baş tanrısı Haldi'ye adandığı düşünülmektedir. Tapınak girişinin her iki yanında bulunan kesme taşlar üzerine oyulmuş mızrak saplama delikleri bu düşünceyi destekler niteliktedir (Resim 9). İlk dönem kazılarını yapan T.Özgüç'ün ifadesine göre, Tapınakta tanrıya yapılan adaklar, tapınağı çevreleyen avlu içerisinde bulunan üç adet sunakta yapılırdı[107]. Birincisi tapınak girişinin hemen karşısında düzenli taşlarla örülerek yapılmış, ikincisi tapınağın hemen arkasında içi boş ortası oyulmuş daire şeklinde, üçüncüsü ise avlu girişinde yalak biçiminde yapılmıştır[108]. İkinci dönem kazılarında Tapınağın güney batı köşesine 1.5 m. uzaklıkta bir kanal başlangıcı ortaya çıkarılmıştır. Bu kanal tapınak alanındaki hem yağmur sularını boşaltmak hem de sunu için yapılmış olmalıdır[109]. Ayrıca bu kanallı sunaklara örnek olarak Çavuştepe Aşağı Kale, Toprakkale ve Ayanis tapınaklarında rastlamaktayız. Toprakkale'de bulunan sunak yekpare taşa işlenmiş ve anahtar deliği şeklinde yapılmıştır (Çizim 7 - Resim 3) ve kayalık zemin

[102]Mehmet Karaosmanoğlu "26. Kazı Sonuçları Toplantısı"1.cilt Ankara 2005,128
[103]Karaosmanoğlu, (age), 70
[104]Afif Erzen "1959 – 1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları" VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler Ankara 1967,54 vd
[105]Balkan, (Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı),99
[106]Çilingiroğlu, Ayanis I,41
[107]Özgüç,(age),2
[108]Özgüç,(age),2 Üç sunakta günümüze ulaşmamıştır.
[109]Karaosmanoğlu, 2007 yılı Kazı sonuçları (henüz yayınlanmamış)…

üzerinde dini merasimlerde kurban edilen hayvanların kanlarını akıtmak için kullanıldığı düşünülen bir kanalın varlığı saptanmıştır. Çavuştepe İrmuşini tapınağının kuzeydoğuya bakan Sella önünde 21.50 x 21.50m boyutlarında muhtemelen üç tarafı galerili olduğu belirtilen ancak bugün hiç iz korunmamış avlunun zemini düzgün ve dörtgen yassı taşlarla döşeli ve bu avlunun doğu sınırında üzeri beyaz badanalı kerpiç sekiler, dikdörtgen platform biçiminde kurban masası ve kuzeyde de yuvarlak ortası delik ve bir kanala bağlı, libasyon için, bir taş sunak yer almaktadır[110](Resim 19).

Tapınak kompleksi içerisinde ve tapınağın batısında yer alan ölçüleri, ikisi 6.5x5m ve bir tanesi de 14.5x6.5m olan üç adet tapınak odası bulunmaktadır. Birbirlerine birer kapı ile bağlı olan ve tapınak avlusuna tek kapı ile açılan bu odalar muhtemelen kült ile ilgili olmalıdır[111] (Resim 14). Bu odalara Arinberd Urartu tapınağında da rastlamaktayız[112]. Taş temel üzerine kerpiçten yapılmıştır. Kerpiç duvarların bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır. 2007 yılı kazı çalışmalarında bu alanda yapılan inceleme sırasında bozulmamış bir kerpiç bloğuna rastlanılmıştır. 50 x 30 x 15 cm ölçülerinde[113] olan bu bloğun standart olduğu ve tapınakta kullanılan kerpiç blokların da bu ölçülerde olduğu düşünülebilir. Diğer Urartu yerleşimlerinde kullanılan kerpiç blokların bu ölçülere yakın olmalıdır. Örneğin Ayanis'te kerpiç blokların ölçüleri 51 x 35 x 14 cm dir[114].

Söz edilen bu odaların batısında düzensiz bir koridor ile çeşitli boylarda 5 adet oda ve beyaz, siyah ve kahverenginde yumruk büyüklüğünde çakıl taşlarla mozaik şeklinde kaplanmış bir avlu eklenmiştir[115] (Resim 15).

Odalar arasında bulunan koridorda tabanın hemen altında, kuzeyden güneye doğru devam eden bir kanal bulunmaktadır. Kanal, birbirlerine dikkatlice uydurulmuş bağlantı yerleri çamurla takviye edilmiş "U" şeklinde andezitten yapılmıştır[116]. Üstü yine andezit taşından kabaca örtülmüştür, kanal dirsek yapmadan kavisli bir şekilde batı odalarının en kuzeyindeki odanın temel taşlarına dayanmaktadır. Odanın doğu duvar temeline dayanan bu kanalın tam hizasında duvar içinde ortası oyuk bir yalak yerleştirilmiştir. Yalağın bir kısmının odanın içine doğru taştığı görülmektedir[117]. Bu yalaktan başlayan kanalın devamında 2007

---

[110]Erzen, Çavuştepe 1,10
[111]Özgüç, (age),8
[112]Amina Kanetsyan " Urartian Early Achamenid Palaces in Armenia" The Royal Palace Institution in the First Millenium B.C. Ed:İnge Nielsen Athens 2001, 145 - 146
[113]Karaosmanoğlu, (2007 Kazı Sonuçları-Henüz Yayınlanmamış) T.Özgüç Altıntepe I cilt sayfa 8 de bu ölçüleri 60x50x15 olarak yanlış belirtmiştir.
[114]Altan Çilingiroğlu "How Was an Urartian Fortness Built" A View From The Highlands, Ed: Antonio Sagona 2004, 212
[115]Özgüç, (age),8 – Karaosmanoğlu, (age),73
[116]Özgüç, (age),9, lev. 18/1-2
[117]Özgüç, (age),9, res.13/a-b

yılı kazılarında, bir adet tuvalet ve tapınak avlusundan gelen kanalizasyon ile birleştiği yerde ise bir adet çağ taşı ortaya çıkarılmıştır[118].

Kalenin hangi Urartu kralı zamanında yapıldığını gösteren bir yazıt ele geçmemiştir. Ancak taş örgü oda mezarlarda ortaya çıkan 2 tunç eser üzerindeki yazıtlar, tepede ki ilk Urartu yerleşiminin II. Argişti döneminde yapılmış olabileceğini göstermektedir[119].

[118]Karaosmanoğlu, 2007yılı Kazı Sonuçları (Henüz Yayınlanmamış)
[119]Salvini, (age),111

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. YENİDEN KURMA ÇALIŞMALARI

5.1. Urartu Tapınakları'nın Yeniden Kurma Çalışmaları

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Urartu tapınaklarının üst yapısı konusunda yeterli görsel veya yazılı buluntu ele geçmemiştir. Araştırmacılar tarafından ileri sürülen önerilerin hemen hepsinde referans alınan kaynaklardan ilki Asur kralı II. Sargon'un Korsabad Sarayı'ndaki, M.Ö.714 yılında Asur ordusu tarafından ele geçirilen Muşaşir tapınağının Asurlu askerler tarafından yağma edilişini gösteren, kabartma (Çizim 6) ile ayakta kalmış birkaç Akamenid yapısıdır[120].

Korsabad kabartması üzerinde yer alan tapınak tasviri, kare planlı tapınak modelini zorlamaktadır. Çünkü bu kabartmada derin duvar nişleri ve cephe önünde ayakta duran destekler bilindik Urartu tapınak şemasında yoktur. Korsabad kabartmasındaki Muşaşir tapınağının Urartu mimarisini yansıttığı da kesin değildir. Ancak Kral İşpuini'ye ait Kelişin yazıtında geçen Musasir kentinin Urartu egemenliğine geçişini onurlandırmak amacıyla buradaki tapınağı tanrı Haldi'ye adadığı görülmektedir.[121]

Çizimden anlaşıldığı kadarıyla Musasir tapınağı yüksek bir podyum üzerinde yer almaktadır ve önünde merdiven yoktur, dolayısıyla tapınağa nasıl çıkıldığı belli değildir. Şimdiye kadar kazıları yapılan Urartu tapınak örneklerinde böyle bir podyum bulunmamıştır[122]. Bazı araştırmacılara göre de bu podyumun aslında yüksek olmadığı tapınak kabartmasını yapan sanatçının, tapınak avlusunda bulunan kazanlara tapınak önünde bulunan nöbetçileri kapatmaması için yaptığı düşünülmektedir[123]. Şimdiye kadar tespit edilen Urartu tapınaklarına bir veya iki basamakla girilmektedir. Bu yüzdende bazı araştırmacılar kabartma üzerinde kırmızı boya ile yapılan bir merdiven olduğunu düşünmekte ve bunun günümüze gelmediğini ileri sürmektedirler[124].

Muşaşir tapınağının ön cephesinin çiziminde yapının nasıl olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. Örneğin, Altan Çilingiroğlu'na göre; kapının iki yanında duran iki serbest paye, payelerin iki yanında üzerinde kalkanların asılı durduğu duvara yapışık iki çift paye olarak[125], R.Naumann'a göre; iki yan ante duvarına ve bu antelerin arasına iki payeye sahip bir

---

[120]Çilingiroğlu, (age), 70, Korsabad kabartmasının Flandin'in yaptığı çizimi elimizdedir. Orijinali kaybolmuştur.
[121]Çilingiroğlu, (Urartu Tarihi),43
[122]Çilingiroğlu,(age) ,70
[123]Kleiss, (age), 267
[124]Nauman (age),1
[125]Çilingiroğlu, (age), 70

tapınağın ön galerisi[126], Kleiss'e göre; tapınağın cephesini bölen duvarda dışa doğru çıkmış altı adet rizalit[127], Van Loon'a göre; altı büyük paye[128], Piotrovskiy'e göre; beş adet kolondan oluşmaktadır[129], Ekrem Akurgal ise, bu elemanları anteler arasında yer alan 4 adet paye ya da yarım sütun olarak tanımlamaktadır[130].

Korsabat kabartmasında görülen Urartu'ya ait elemanlar taşınabilir nesnelerdir. Bunların benzerleri bazı Urartu tapınaklarında da ele geçmiştir. Örneğin, Bronz kazan Kayalıdere Tapınağı'nın avlusunda[131], Aslan protomlu adak kalkanı Ayanis Tapınağında[132], Sella Girişlerindeki mızraklar Altıntepe Tapınağında ele geçmiştir[133]. Urartuların kutsal kenti ele geçirmelerinin ardından tapınağı baş tanrı Haldi'ye adadıktan sonra yerleştirildiği görüşünü benimsiyoruz[134].

Urartu tapınaklarının nasıl bir üst yapısının olduğu konusunda 1967 de Z.Stronoch Urartu kule tapınak tipinin, daha sonraki Akamenid dönemine ait Pasargadae (Zendan-ı Süleyman) ve Nakşî Rüstem (Kaabo-i Zerduş) kulelerini örnek göstermiştir (Resim 16). Burada görülen farklılık her iki Akamenid yapısında görülen bağımsız basamaklardır. Urartu kule tapınak ve Akamenid kule yapıları arasında göze çarpan bu farklılık yanlış değerlendirilmemelidir. Urartu tapınaklarında genelde izlenen temel şema şimdiye dek bilinen tapınak alanlarından anlaşıldığı kadarıyla, bağımsız bir şekilde ele alınmış olması bu tipin dört köşeli kare bir form göstermesi ve yapının içinde sellaya yer verilmesidir[135]. Ayrıca köşe rizalitler Urartu kule tapınaklarının yeniden kurma denemelerinde önemli bir role sahiptir. Buna karşılık Akamenid kule yapılarında köşelerde izlenen rizalitler kule yapısını çerçevelemektedir. Bu durum Urartu tapınaklarının Akamenid yapılarını ne denli etkilediğini göstermesi açısından önemlidir. Muşaşir kabartmasında izlenen mızrak uçlu çadırdam da Akamenid kule yapılarında daha basık bir şekilde düzenlenerek yapıldığı görülmektedir.

---

[126]Nauman, (age),2
[127]Kleiss, (age), 65
[128]Maurets Nanning Van Loon, Urartian Art, İstanbul,1960, 63
[129]Piotrovskiy (age),63
[130]Akurgal, (age), 11-16
[131]Burney, (A First Season Excavations At Urartian Citadel of Kayalıdere),55
[132]Çilingiroğlu,(Ayanis I), 38
[133]Özgüç,(age),3 - 4
[134]Çilingiroğlu, (Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı), 70
[135]Kleiss, (age),267

5.2. Altıntepe Urartu Tapınağının Yeniden Kurma Denemesi

Altıntepe Tapınağında Tahsin Özgüç tarafından yapılan kazı sırasında tapınağın üst kısmının nasıl olduğu konusunda herhangi bir veri ele geçmemiştir. Ancak Tahsin Özgüç, Akamenid yapıları olan Pazargade ve Nakşi Rüstem'i işaret ederek bu yapıları göz önünde tutmak gerektiğine inanmaktadır. Bu örneklerde olduğu gibi, tapınağın çatısının düz olabileceğini söylemektedir. Ayrıca, tapınak sellasına ışığın kapıdan veya çatıda bulunan küçük bir açıklıktan sağlandığı ya da çatıya yakın kısımlarda pencere olabileceği yorumunu da yapmıştır[136].

Altıntepe kitabındaki Resim 1 de M. Akok tarafından yapılan çizimde tapınağın sellası açık olarak çizilmiştir. Bu durumda Altıntepe tapınağı için sellasının üzerinin açık olabileceği yorumu sella içindeki sudan kolay etkilenen duvar resimlerinin bulunması ve zeminin sıkıştırılmış toprak olmasından dolayı sert hava koşullarına sahip olan bölge coğrafyasında fazla kabul görmemiştir(Çizim 23).

Ekrem Akurgal, Urartu tasvirlerinden yola çıkarak düz mazgallı bir kule – tapınak şeklinde olduğunu önermiştir. Aynı zaman da cephede 3 pencere sırasının da varlığını kabul etmektedir. Tapınakların kalın duvarlarından dolayı yaklaşık 30 m. bir yükseklik önermektedir[137](Çizim 24). Nauman ise, Akurgal tarafından yapılan üst yapı önerisini, T. Özgüç tarafından yapılan köşe kısımlarının kuleler şeklinde yükseltilmesini kabul etmektedir. Ayrıca Adilcevaz Kef Kalesi'nde üzeri kabartmalı blokta görülen mazgal dişli kuleleri üst yapı için kanıt ve örnek göstermektedir[138](Çizim 5).

Kleiss tarafından şu ana kadar yapılan rekonstrüksiyonlar dikkate alınarak kule tipli, yapının boyunu aşan, bir tasarı geliştirilmiştir. Ayrıca çatının nasıl olduğu konusunda dört farklı yorum getirmiştir. Birincisi, çadır çatı ve üzerinde baş tanrı Haldi'nin mızrağı olduğu, ikincisi, çadır çatı örtülü mızraklı ve mazgal dişleri bulunan örtü şekli, üçüncüsü, çadır çatı örtülü mızraklı ve ikinci görüşten farklı olarak mazgallı örtü çelenk şeklinde yükseltilmiştir. Dördüncü görüşü ise, yine mızraklı çadır çatılı örtü ve dört köşeden yükseltilmiş mazgal dişli yapıdır. Kapının nasıl olduğu konusunda da yorumda bulunmuştur (Çizim 25). Meher kapı ve Yeşilalıç'ta (Resim 1-2) olduğu gibi çerçeveli büyük bir kapı ve üst tarafta daire ya da köşeli bir şekilde birleştiğini söylemektedir[139] (Çizim 26).

---

[136]Özgüç (age),5
[137]Akurgal, (age),9
[138]Nauman (age), 45 – 57
[139]Kleiss, (age), 269

Altıntepe tapınağı ve diğer Urartu tapınakları konusundaki yeniden kurma denemelerinin yanı sıra, bizde bu çalışmamızda görüşlerimizi açıklamaya çalıştık. Tapınağın üst yapısının ne kadar yüksek olduğu bilinmemektedir. Rizalitli duvar kalınlığının 4.35 m. olması tapınağın basık bir yapıda olmasını olanaksız kılmaktadır(Çizim 27). Ayrıca Urartu tapınaklarına benzerlikleriyle bilinen Akamenid Ateşgede'lerinde[140] de yapı boyunun yüksek olması bu durumu desteklemekte ve araştırmacılar tarafından kabul görmektedir. Bu yapılarda yapının boyu eninin yaklaşık iki katına eşit olduğu görülmektedir. Bu durumda eni 13.80m olan Altıntepe tapınağının boyunun da yaklaşık 28 m olduğu düşünülebilir. Ancak kerpiç yapıda bu yükseklik çok fazla olduğundan yükseklik daha az olmalıdır. Ayrıca dayanıklılığı arttırmak için Ayanis'te olduğu gibi taş sıralarından, kerpiç duvara geçişte loyfer[141] (ince yassı taş) kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Tapınakta pencere kullanımı, duvarların kalın olması ve kapının büyük olmasından dolayı gereksiz kılmıştır. Ancak kullanılmış olsa da kapının üst kısmı diğer yönlerdeki duvarlara göre daha ince duvar kalınlığı olduğundan bu kısımda yapılmış olabilir.

Üst örtüye baktığımızda, mimar ekibimizle yaptığımız çalışmada; tapınağın cellasının küçük olmasına rağmen kerpiç duvarların kalın tutulmasının, statik açıdan taşıyabileceği maksimum yüksekliğin 15 m. civarında ve çatısının ise düz ya da piramidal bir yapıda olabileceği düşünülmüştür. Ancak tapınağın bulunduğu coğrafyadaki mevsimi göz önüne alırsak, sert geçen kış şartlarında yağan karın düz çatı üzerinde kalması sorun oluşturacağından pramidal çatı örtüsünün kullanımı daha doğru olacaktır. (Çizim 27).

Tapınağın giriş kısmı, özenle işlenmiş taş bloklarıyla oldukça dikkat çekicidir. Araştırmacılar tarafından burada bulunan kapının Meher kapı ve Yeşilalıç'taki gibi çerçeveli olduğuna dair görüş birliği bulunmaktadır[142](Resim 1-2). Ancak üst kısımda çerçevenin birleştiği noktanın köşelimi yoksa daire şeklinde mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Tapınak geneline baktığımızda, köşeli hatların çokluğundan kapı da dikdörtgen bir çerçeveye oturtulmuş olmalıdır. Son dönem kazılarında, kapı milinin oturduğu yuva tablasının sabitlenmesi için bir oyukluk ortaya çıkmış ve giriş kapısının tek kanatlı olduğu görülmüştür[143](Çizim 28).

Tapınak avlusu içerisinde çıkan ahşap buluntulara baktığımızda, Revak yüksekliğinin yaklaşık 4.5m olduğu düşünülmektedir[144]. Tapınak alanına giriş, biri güneydoğu avlu

[140]Nimet Yıldırım "Fars Mitoloji Sözlüğü" İstanbul, 2006,104
[141]Çilingiroğlu, (age),63
[142] Özgüç,Karaosmanoğlu,Akurgal,Kleiss,Çilingiroğlu ve Nauman bu görüşü desteklemektedir
[143]Karaosmanoğlu,(age),72 - 73
[144]Özgüç,(Altıntepe II),5

duvarından diğeri ise saray odalarından olmak üzere iki adet girişi bulunmaktadır. İkinci evrede güneydoğu girişi, apadananın bu evredeki genişlemesinden dolayı, avlunun doğusuna alındığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Adlarına ilk olarak M.Ö. 1274 yılında Asur yazılı kaynaklarında rastladığımız Urartular, başlangıçta kabileler halinde yaşamakta ve daha sonra M.Ö.9'yy da birleşerek merkezi Tuşpa (Van) olan bir devlet kurmuşlardır.

Devlet sınırları günümüzde Doğu Anadolu bölgesi, Batı İran'da Urmiye bölgesini, Ermenistan'ın tamamını ve Nahçıvan'ı içine almaktadır. Yüksek ve sert iklimli bir coğrafyada kurulan Urartu devleti, bu olumsuz şartları kendi lehine çevirerek bir savunma aracı olarak kullanmıştır.

Urartularla ilgili yapılan çalışmalarda genellikle kale yerleşimi tespit edilmiş ve Urartu yapılarının en önemlileri bu kaleler içinde yer aldığı bilinmektedir. Bu yapıların başında planları değişmeyen tapınaklar gelmektedir. Ancak günümüze kadar yapılan çalışmalarda Urartu Kaleleri'nin hepsinde tapınağa rastlanılmamıştır. Çok tanrılı bir dine sahip olan Urartular Haldi'yi baş tanrı olarak kabul etmiş ve tapınaklarının çoğunu tanrı Haldi'ye adamışlardır. Şu ana kadar bilinen Urartu tapınaklarının 10 u baş tanrı Haldi'ye, 1'i İrmuşini'ye, 1'i de İvarşa'ya adanmıştır.

Yaptığım çalışmada bu 12 tapınaktan biri olan Altıntepe Urartu tapınağı son dönem kazılar ışığında ele alınmıştır. Urartu, standart planlı kule tipli tapınaklarından biri olan Altıntepe'de 2003 yılında Prof. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu tarafından 2. dönem kazıları başlatılmış ve altı yıldır devam etmektedir. Bu dönem içerisinde tapınakta yeni bulgular elde edilmiş ve bu bilgiler ışığında çalışmalar yapılmıştır. Bunlar:

- Tapınak temeli üzerinde 4 köşede temel plakasına rastlanılmıştır.
- Apadananın genişlemesinden dolayı tapınakta özellikle tapınağı çevreleyen revaklarda ikinci bir inşa evresi olduğu görülmüştür.
- Tapınağın tam bir planı ve kesiti çizilmiştir.
- Tapınak ile ilgili yeniden kurma denemeleri yapılmıştır.
- Tapınağa girişte eşik taşının sellaya bakan yüzünde sağ alt köşede, kapı milinin oturduğu tablanın sabitlenmesi için bir oyukluk bulunduğundan tapınağın kapısının tek kanatlı olduğu görülmüştür.
- Tapınak avlusu içerisinde, hem kurban kanlarını akıtmak hem de avlu içerisinde toplanan suları boşaltmak için bir kanal bulunmuş ve bu kanal devamında genişleyerek kanalizasyona dönüşmektedir.

- Avlu zemininden gelen bu kanalın devamında saray odalarının arasındaki düzensiz koridorda bir çağ taşı ve bu kanalizasyona bağlanan, koridordan gelen bir kanal üzerinde tuvalet taşına rastlanılmıştır.

Bize düşen görev, bundan sonra yapılan çalışmalarda ele geçen buluntuları en iyi şekilde değerlendirerek karanlıkta kalan Urartu mimarisini daha fazla aydınlatmak olacaktır.

KAYNAKÇA

Akurgal, Ekrem. Urartaeische und Altıranische Kunstzentren, Ankara,1968

Akurgal, Ekrem. Anadolu Kültür Tarihi, Ankara, 1998

Balkan, Kemal. "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" Anatolia V, 1960, 99 – 158

Balkan, Kemal. "Patnosta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı" Atatürk Konferansları 1964

Barnett, Richard. "The Excavation of British Museum At Toprakkale", 1954

Belli, Oktay. "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998

Belli, Oktay."Urartu Savaş ve Estetik" Yapı Kredi Yayınları, ed: F. Özdem, 2004, 13 - 74

Burney, Charles. "A First Season Excavations At Urartian Citadel of Kayalıdere", AS Vol.XVI, 1966, 55 – 111

Burney, Charles. – Lang, D.M. The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971

Cohen, Roger. "Devletin Kökenleri – Yeniden Değerlendirme", (Çev: A.Şenel) İmge Kitabevi, Ankara 1993, 43 - 113

Çilingiroğlu, Altan. Urartu Tarihi, Bornova, 1994

Çilingiroğlu, Altan. Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir 1997

Çilingiroğlu, Altan."Ayanis I" Temple Area Ed: A.Çilingiroğlu – Mirjo Salvini, Roma 2001, 37 – 65

Çilingiroğlu, Altan.“Arkeoatlas Dergisi I” 2002, 144 - 145

Çilingiroğlu, Altan. “How Was an Urartian Fortness Built” A View From The Highlands, Ed: Antonio Sagona 2004, 205 – 243

Dinçol, Ali. “Die Neuen Urartaischen İnschriften aus Körzüt” İstt.Mitt, 26. 1976, 26 - 37

Erzen, Afif. “Çavuştepe” Türk Arkeoloji Dergisi XII-2 1963 85 - 92

Erzen, Afif. “1964 Çavuştepe Kazıları” Türk Arkeoloji Dergisi XII 1964, 98 - 105

Erzen, Afif. “1959 – 1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları” VI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler Ankara 1967,54 - 67

Erzen, Afif.“Çavuştepe 1967 Kazıları” Belleten 32, 1968,

Erzen, Afif. Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Çalışmaları, 1977

Erzen, Afif. Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları, 1978

Erzen, Afif. Çavuştepe 1, Ankara,1978

Erzen, Afif. “Doğu Anadolu ve Urartular”, T.T.K Ankara 1992

Kanetsyan, Amina. “ Urartian Early Achamenid Palaces in Armenia” The Royal Palace Institution in the First Millenium B.C. Ed:İnge Nielsen Athens 2001, 145 – 151

Karaosmanoğlu, Mehmet. “26. Kazı Sonuçları Toplantısı”1.cilt Ankara 2005, 127 - 138

Karaosmanoğlu, Mehmet. “27. Kazı Sonuçları Toplantısı” 1. cilt Ankara 2006, 183 - 190

Karaosmanoğlu, Mehmet.“28. Kazı Sonuçları Toplantısı” 1.cilt 259 – 270 Ankara 2007

Karaosmanoğlu, Mehmet. Altıntepe Kalesi 2. Dönem Kazıları Doğudan Yükselen Işık, Arkeoloji Yazıları Editörler : B.Can ve M.Işıklı İstanbul 2008. 69 - 83

Kleiss, Wolfram. Bastam I Ausgrabungen ın den Urartaıschen Anlagen 1972 – 1975

Kleiss, Wolfram. "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 - 271

Koçhan, Nurettin. Urartu Tapınak Mimarisi Bitirme Tezi Erzurum 1979

Melikishvili,G.A. Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960

National Geographic, Ocak 2007, 72 – 75

Nauman, Rudolf. "Bumerkungen Zur Urartaıschen Tempeln", İstt. Mitt. 18, 1968, 45 – 57

Oghanesian, Konstantine. Sovjetskaya Arkhaologiya 1960, 292 – 294

Oghanesian, Konstantine. Arinberd I, Architektura Ere-buni, Erevan 1961,24 – 50

Öğün, Baki. "Die Urartaischen Palaste und die Bestattungsbrauche der Urartaer" Palast Und Hütte, Redaktion: Helmut Prükner 1979, 217-236

Özgüç, Tahsin. "Altıntepe Kazıları" Belleten XXX, 1961, 253 – 267

Özgüç, Tahsin."Altıntepe I" Ankara 1966

Özgüç, Tahsin. "Altıntepe II" Ankara 1969

Payne, Margaret. Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul 2006

Piotrovsky, Boris. "Urartu Dini" DTCFD 23/1-2, 1965, 37 – 48

Salvini, Mirjo. “Reconstruction of the Susi Temple at Adilcevaz on Lake Van”, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12, A View From the Highlands (Archaelogical Studies in Honour of Charles Burney), Ed: Antonio Sagona 2004, 245 – 275

Salvini, Mirjo. Urartu Tarihi ve Kültürü, 2006

Sevin, Veli. Urartulara ait En Eski Karayolu, “Anadolu Araştırmaları XI” İstanbul, 1989

Tourovets, Alexandre. “Some Reflexions About the Relation Between the Archhitecture of Northwestern Iran and Urartu. The Layout of the Central Temple of Nush-ı Djan”, Iranica Antiqua,Vol,XL,2005 359-370

Ussishkim, D.“On the Architectural Origin of the Standart Temples”,Anatolian İron Ages II. 1991, 117 - 122

Van Loon, Maurets Nanning. Urartian Art, İstanbul,1960

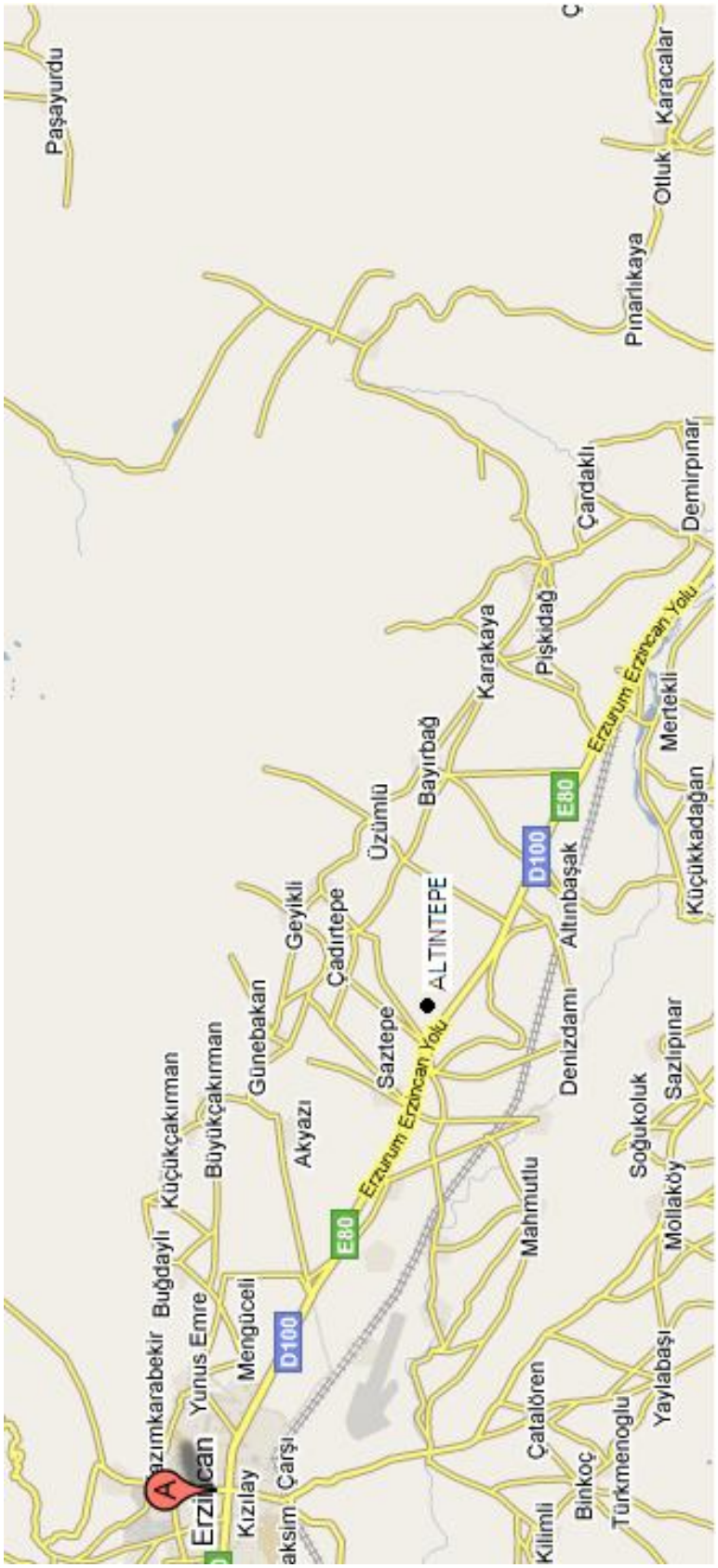
Yıldırım, Nimet. “Fars Mitoloji Sözlüğü” İstanbul, 2006

Zimansky, P. E. Ecology and Emprie the Structure of the Urartian State, Chicago,1985

H A R İ T A L A R

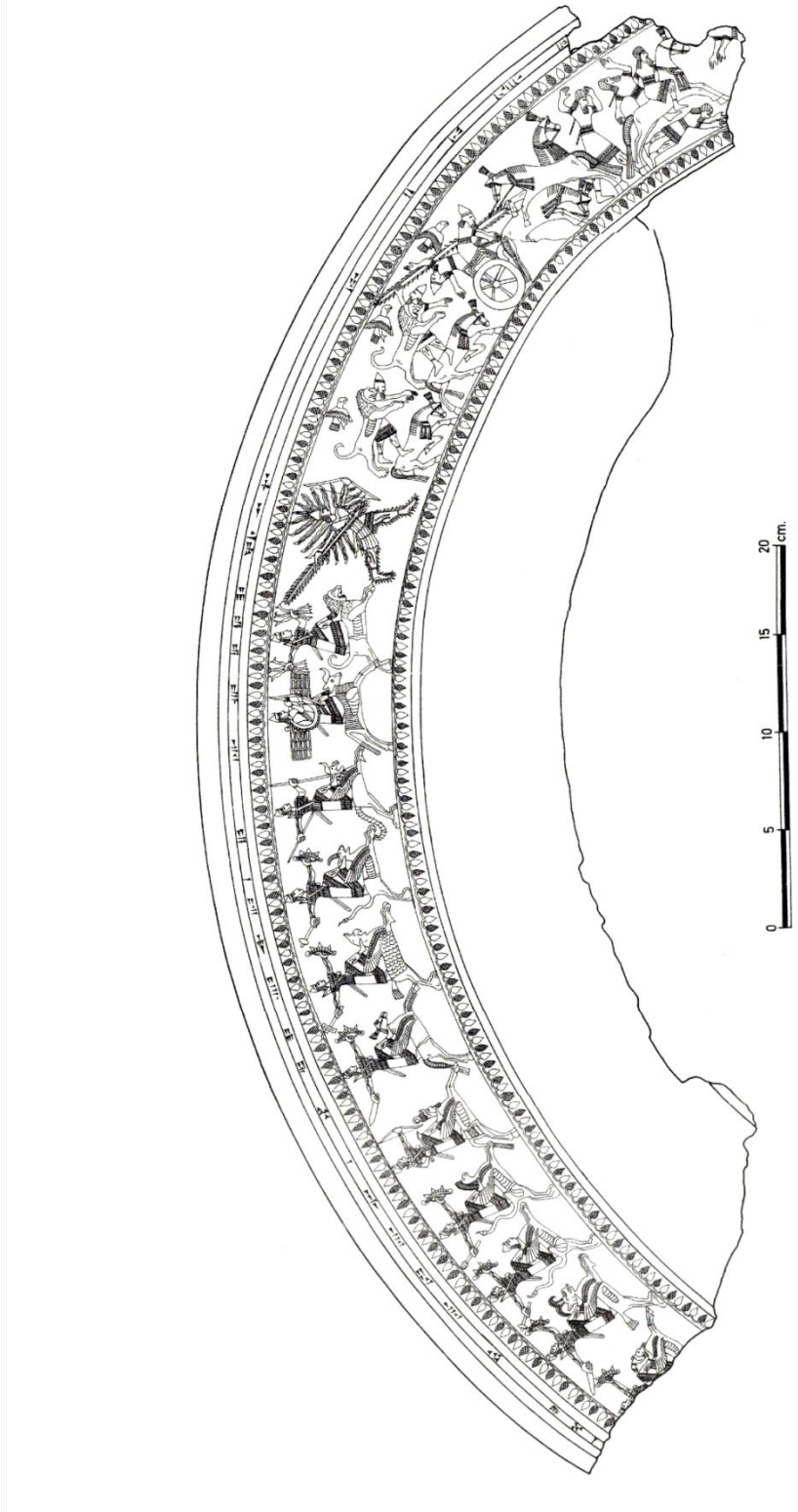

HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
SEVAN GÖLÜ
VAN GÖLÜ
ÜRMİYE GÖLÜ
ETIU
NAIRI
HUBUŞKIA
MANNA
ASUR
HATE
UEH
ALZI
Şubria
Şebeteria
Kura
Araxes
Euphrat
Dicle
Tigris
Murat
Göksu
Batman
Diyarbakır
Erzurum
Erzincan
Elazığ
Bitlis
Muş
Siirt
Şırnak
Hakkari
Van
Bitlis
Muş
Ağrı
Iğdır
Kars
Ardahan
Artvin
Rize
Trabzon
Giresun
Ordu
Samsun
Tokat
Sivas
Malatya
Adıyaman
Gaziantep
Kilis
Urfa
Mardin
Batman
Siirt
Şırnak
Hakkari
Van
Bitlis
Muş
Ağrı
Iğdır
Kars
Ardahan
Artvin
Rize
Trabzon
Giresun
Ordu
Samsun
Tokat
Sivas
Malatya
Adıyaman
Gaziantep
Kilis
Urfa
Mardin
0 50 km
Ölçek: 1:2000000

Harita: 1

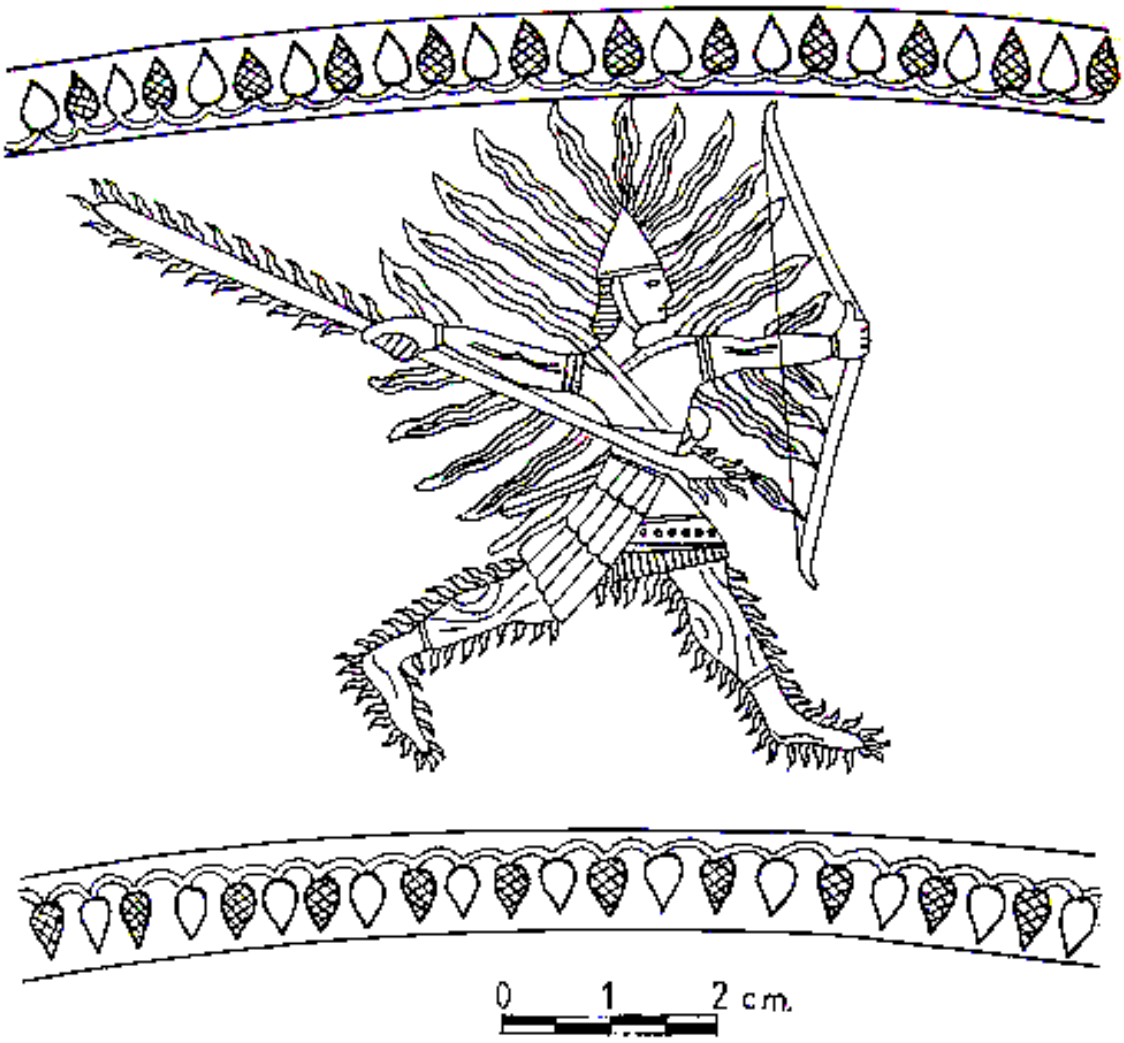

Paşayurdu
Karacalar
Otluk
Pınarlıkaya
Çardaklı
Demirpınar
Karakaya
Pişkidağ
Erzurum Erzincan Yolu
Bayırbağ
Üzümlü
Mertekli
Küçükkadağan
E80
D100
Altınbaşak
ALTINTEPE
Geyikli
Çadırtepe
Saztepe
Günebakan
Büyükçakırman
Küçükçakırman
Buğdaylı
Yunus Emre
Mengüceli
Akyazı
Denizdamı
Sazlıpınar
Soğukoluk
Mollaköy
Mahmutlu
Çatalören
Yaylabaşı
Türkmenoğlu
Binkoç
Kılımlı
Kızılay
Çarşı
Erzincan

Harita: 2

Ç İ Z İ M L E R

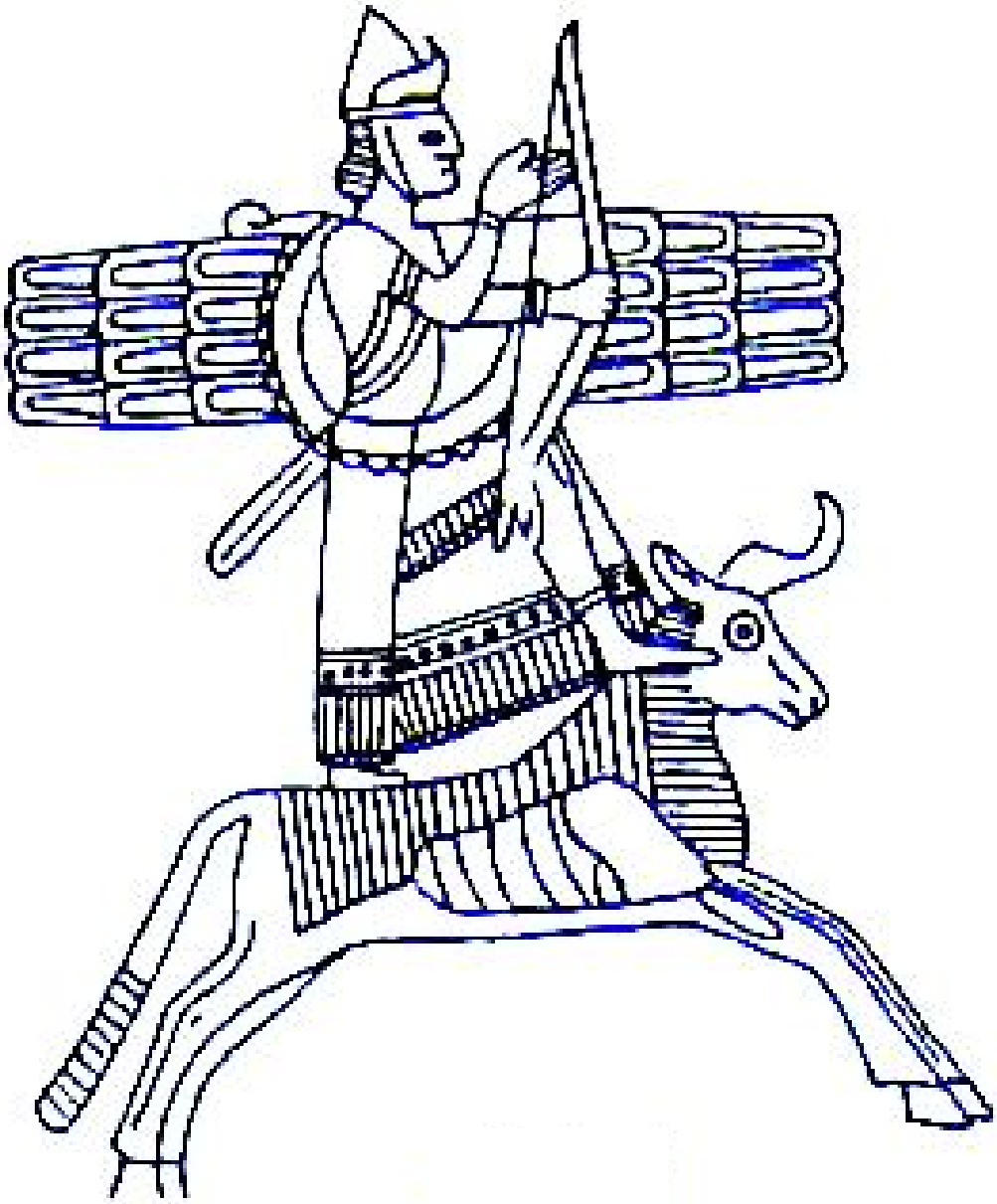
Çizim 1: Anzaf Kalkanı

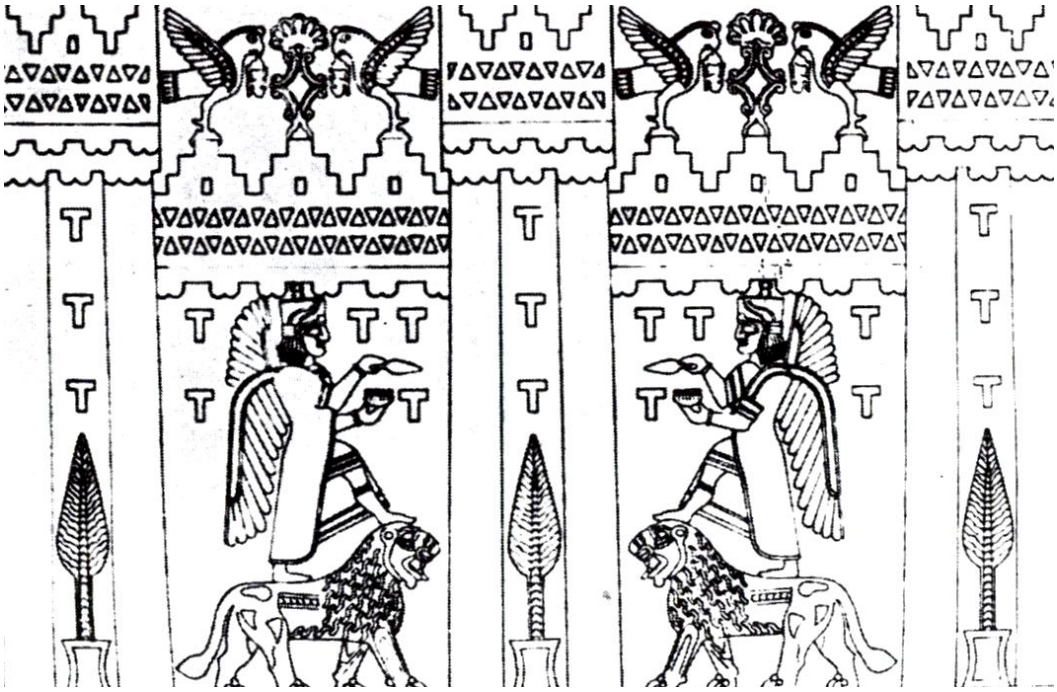
Çizim 2: Haldi

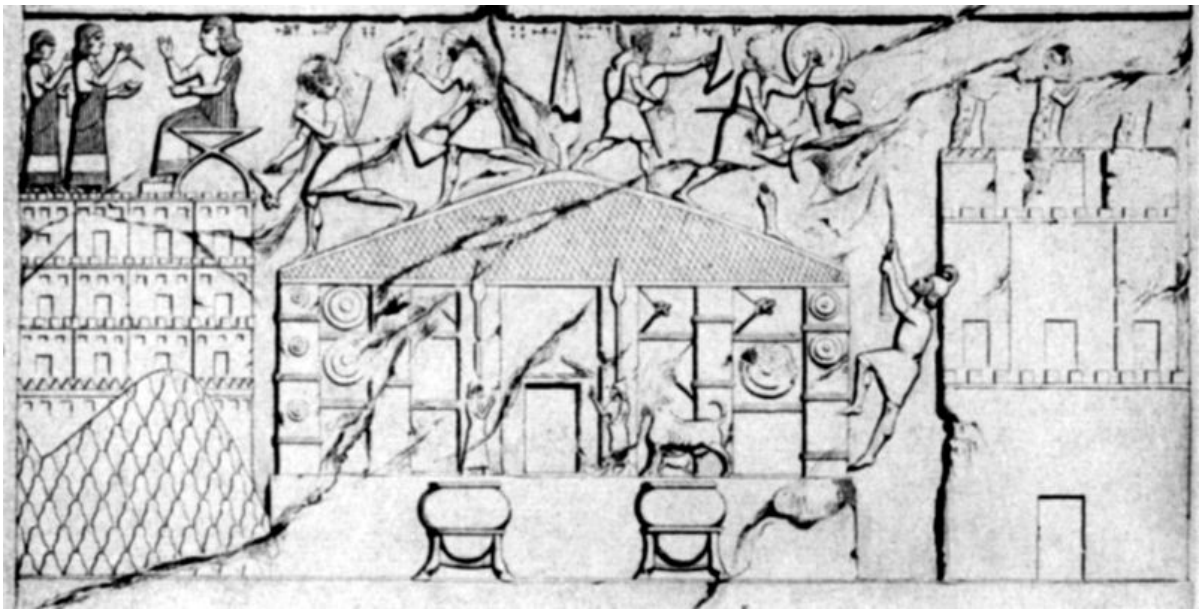
Çizim 3: Teişeba

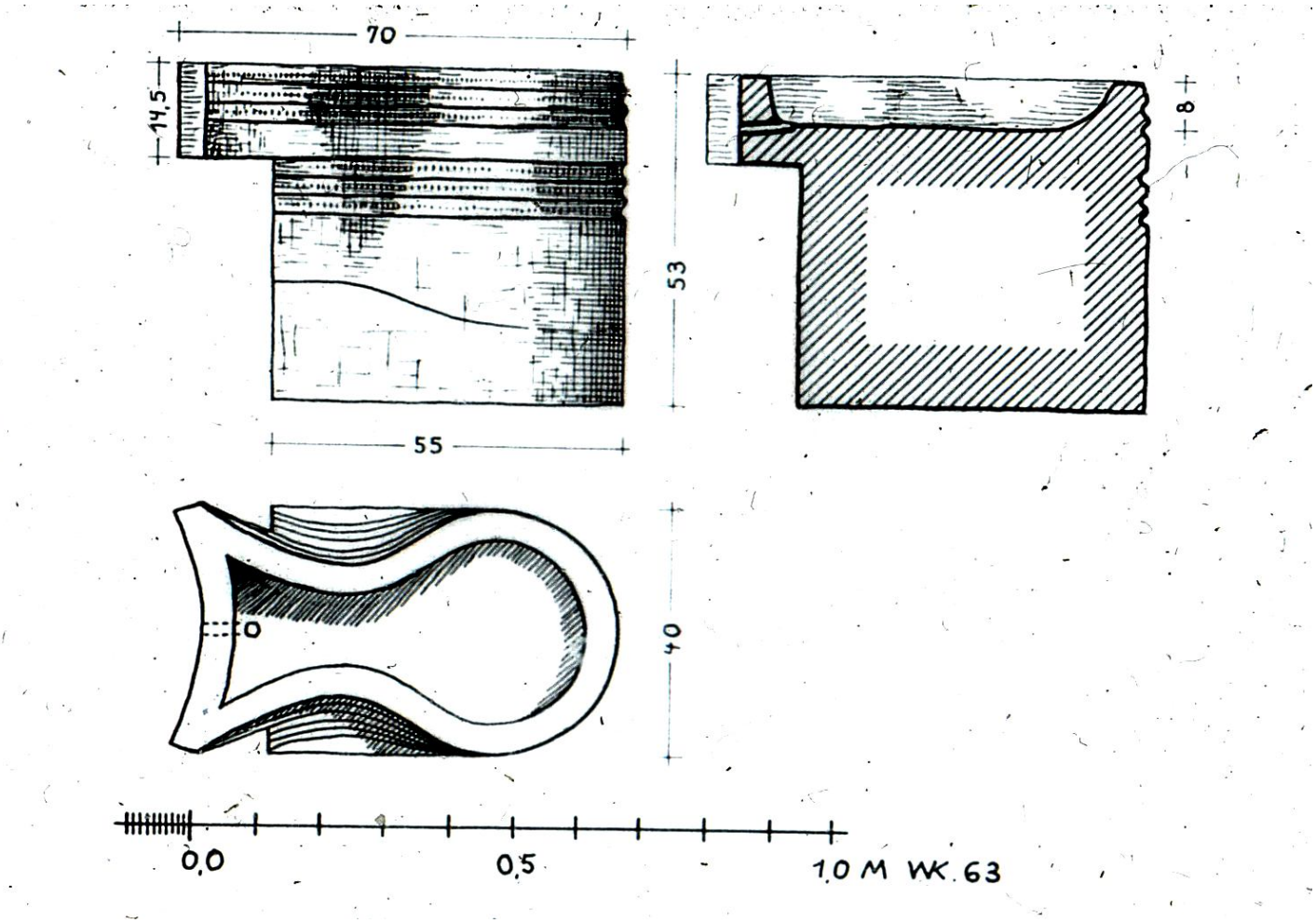
Çizim 4: Şivini

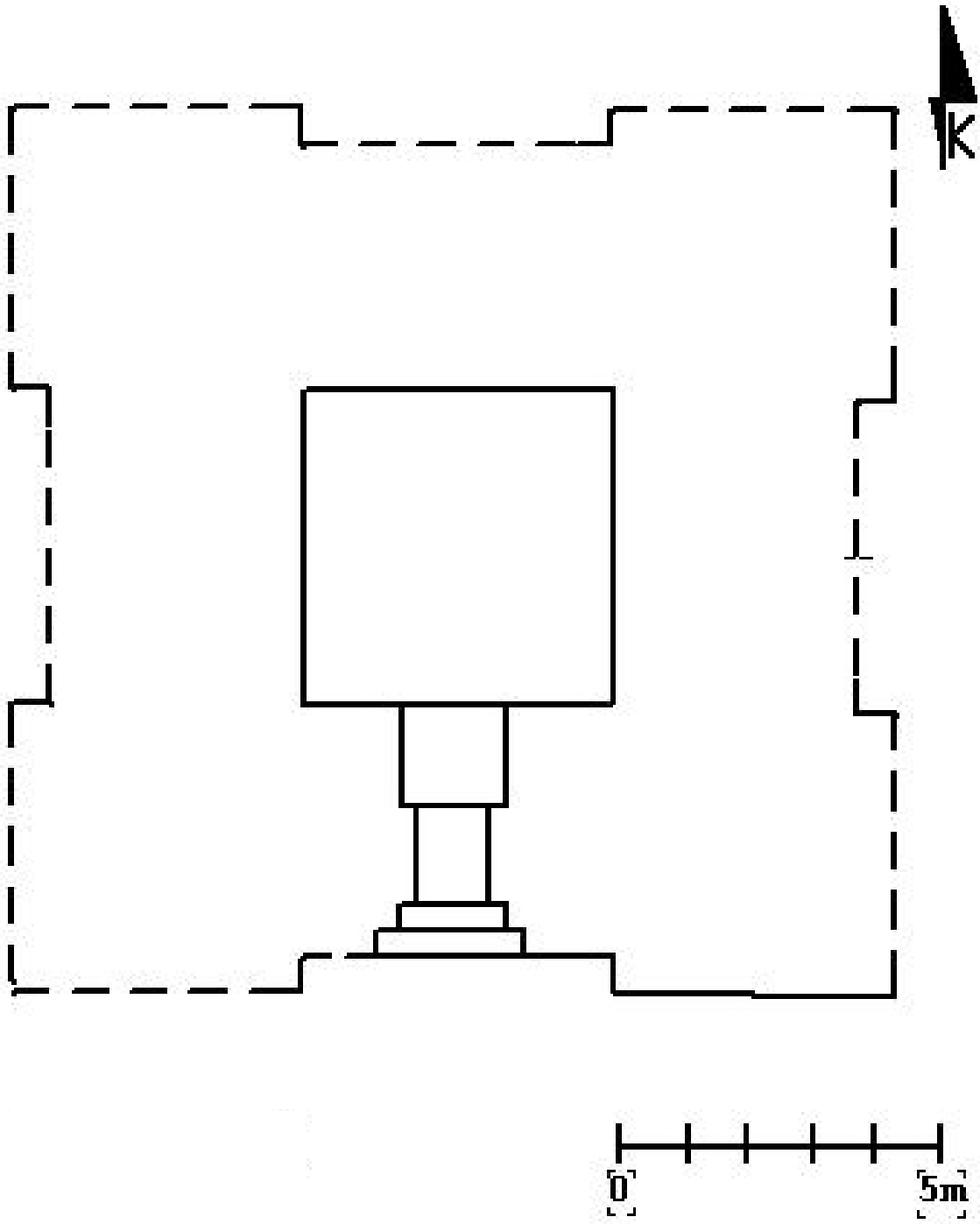
Çizim 5: Adilcevaz Kef Kalesindeki Columnae ve Caelate

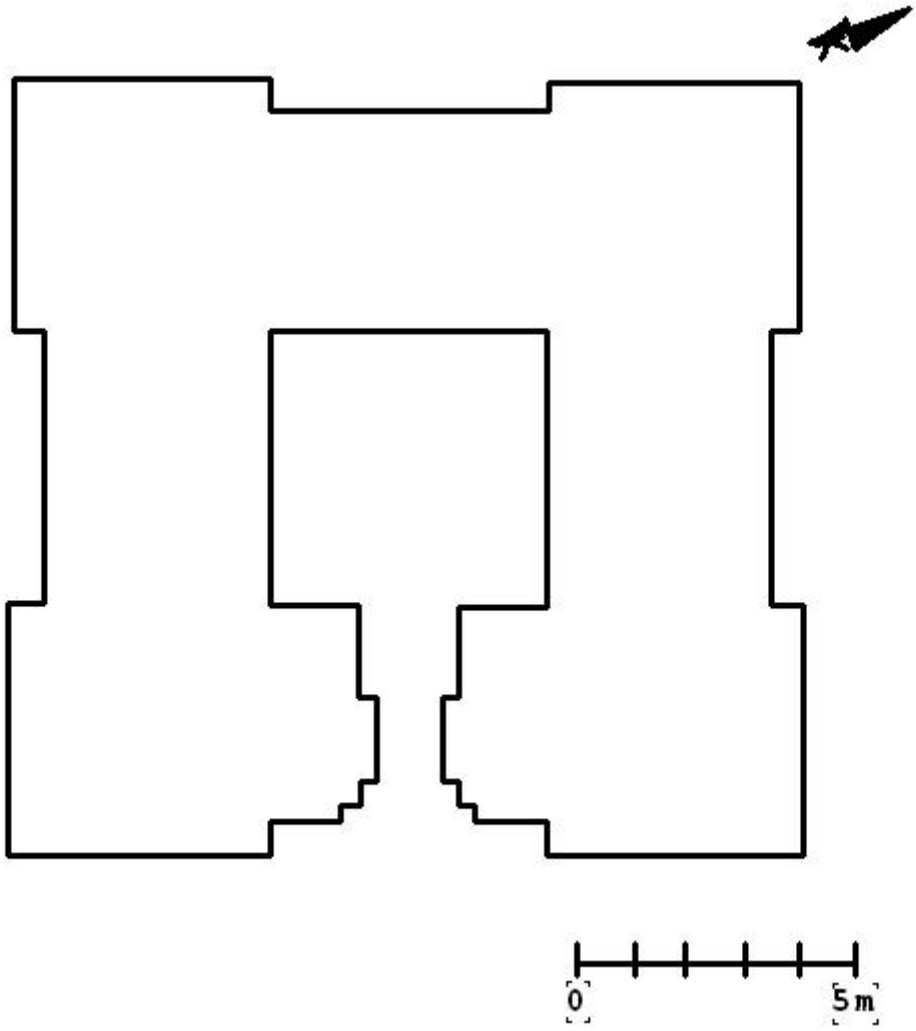
Çizim 6: Korsabat Kabartması (Flandin'in Çizimi)

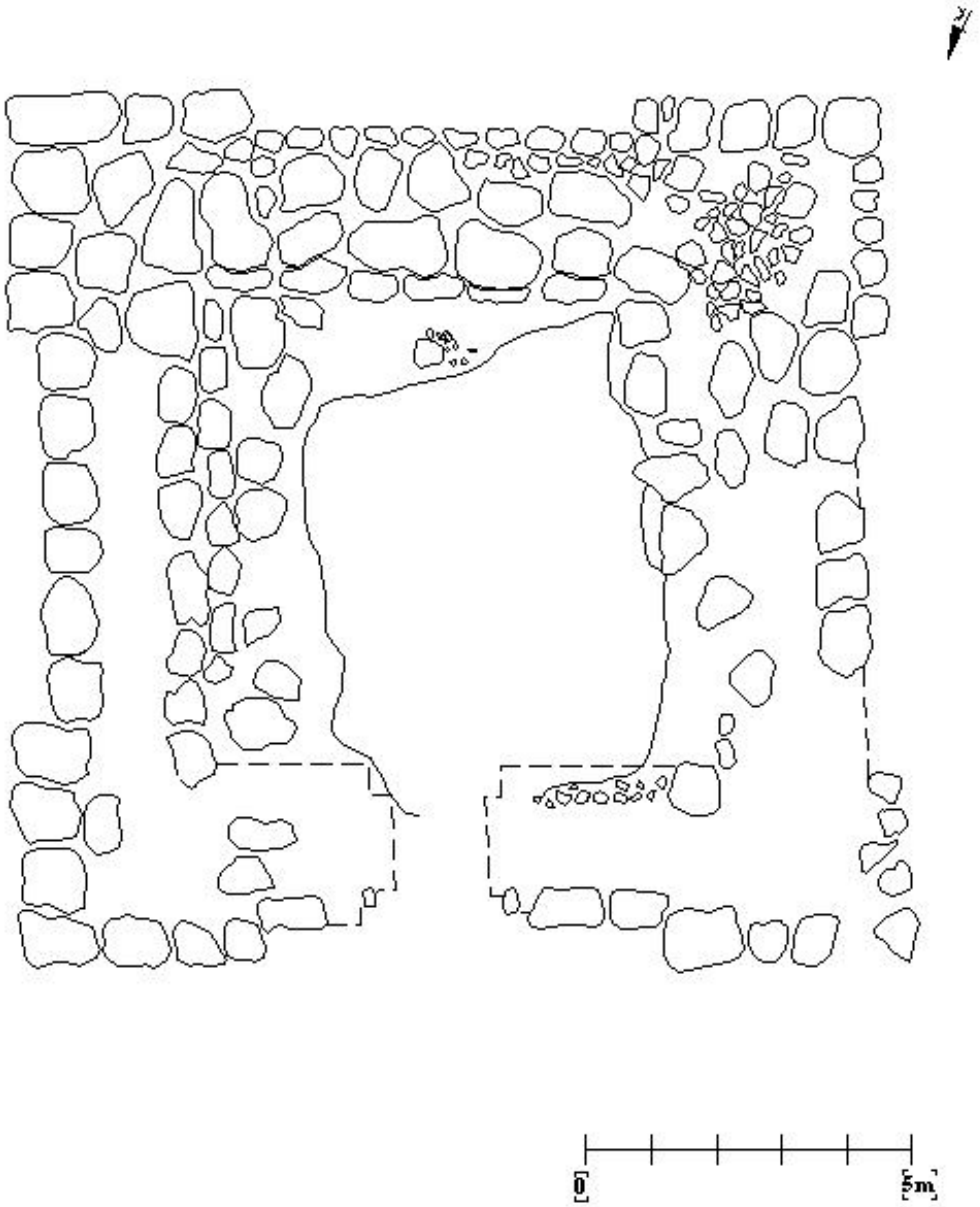
Çizim 7: Toprakkale Tapınağındaki Sunak

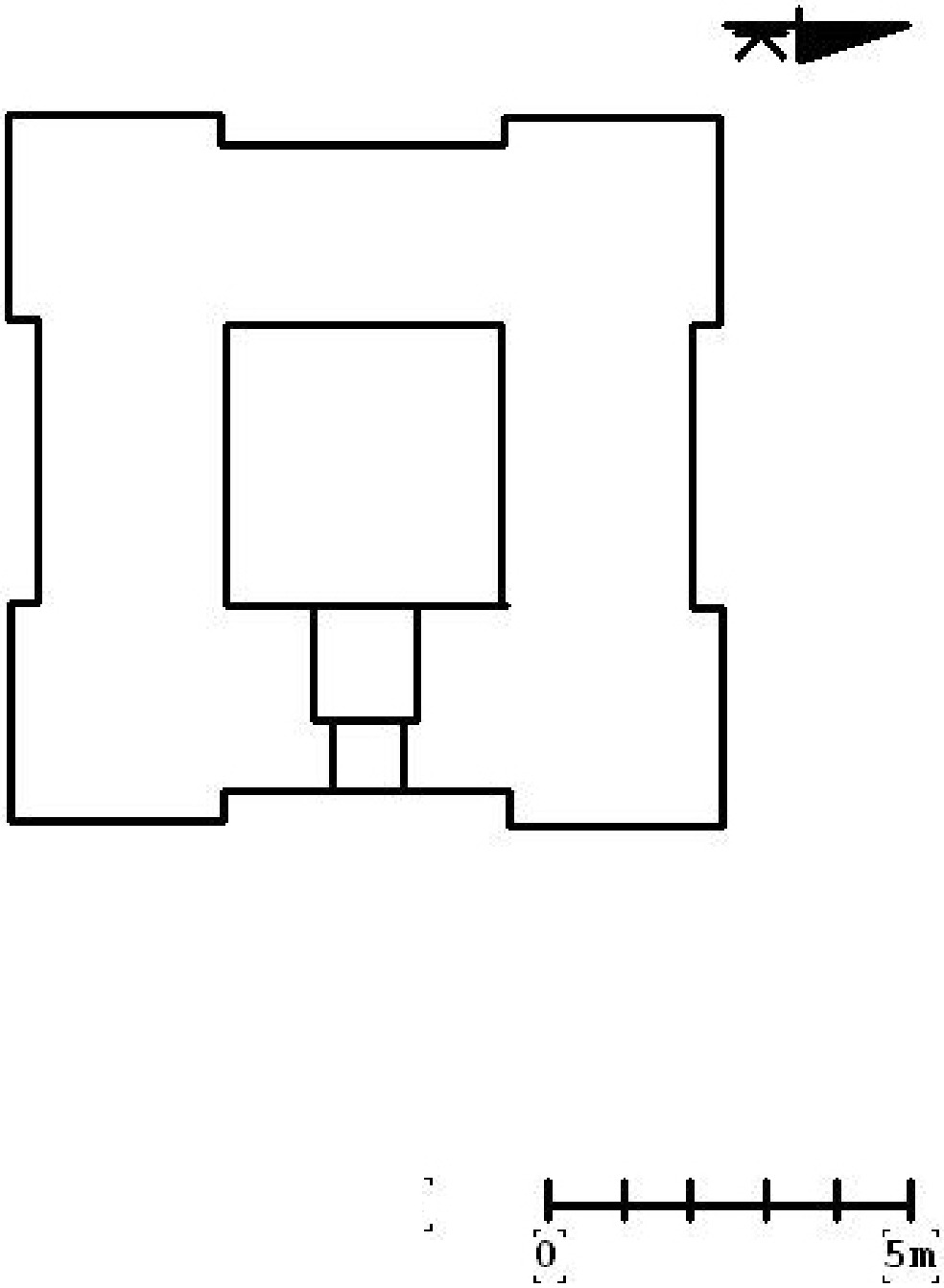
Çizim 8: Aznavurtepe Tapınak Planı

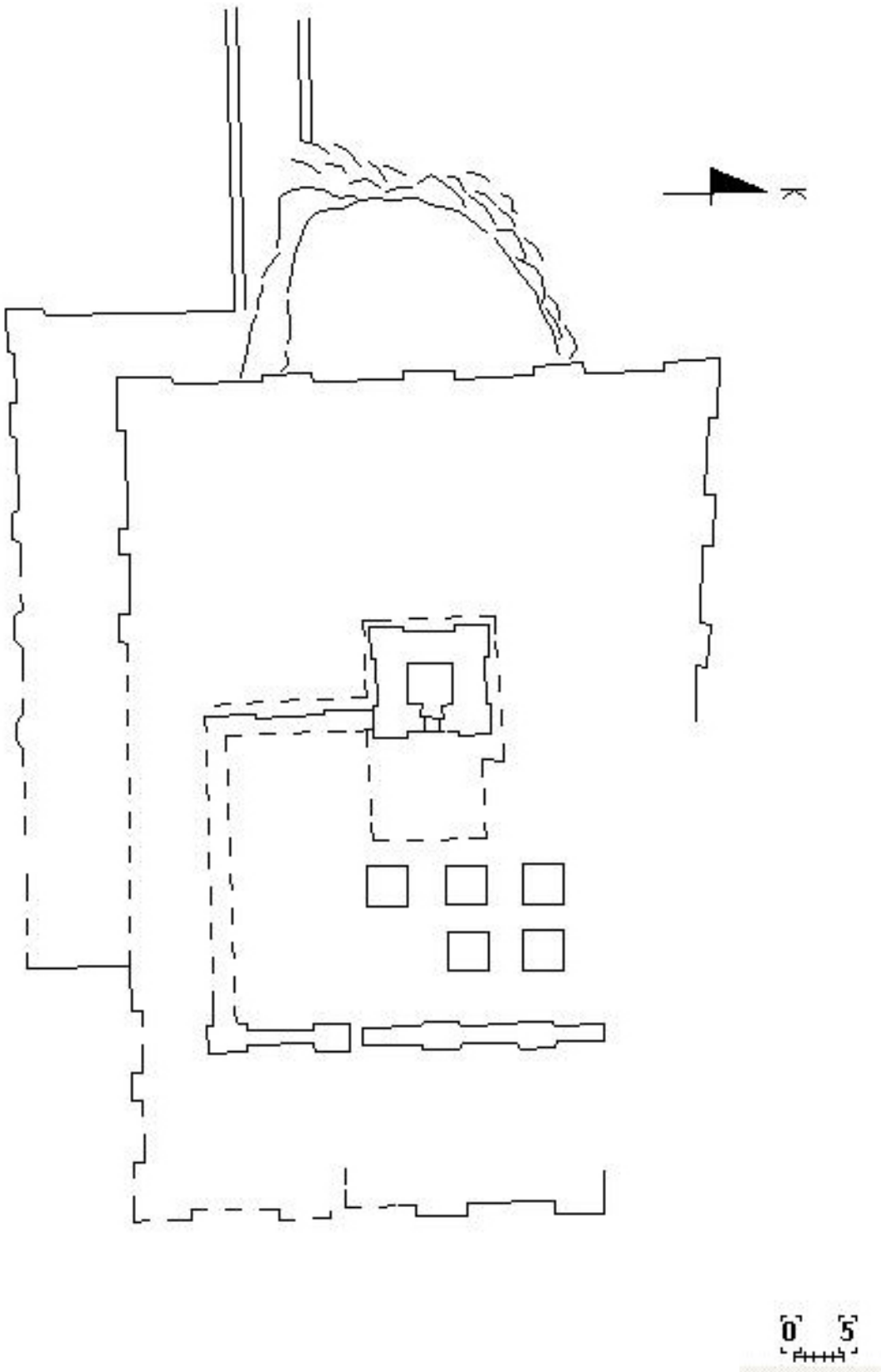
Çizim 9: Körzütkale Tapınak Planı

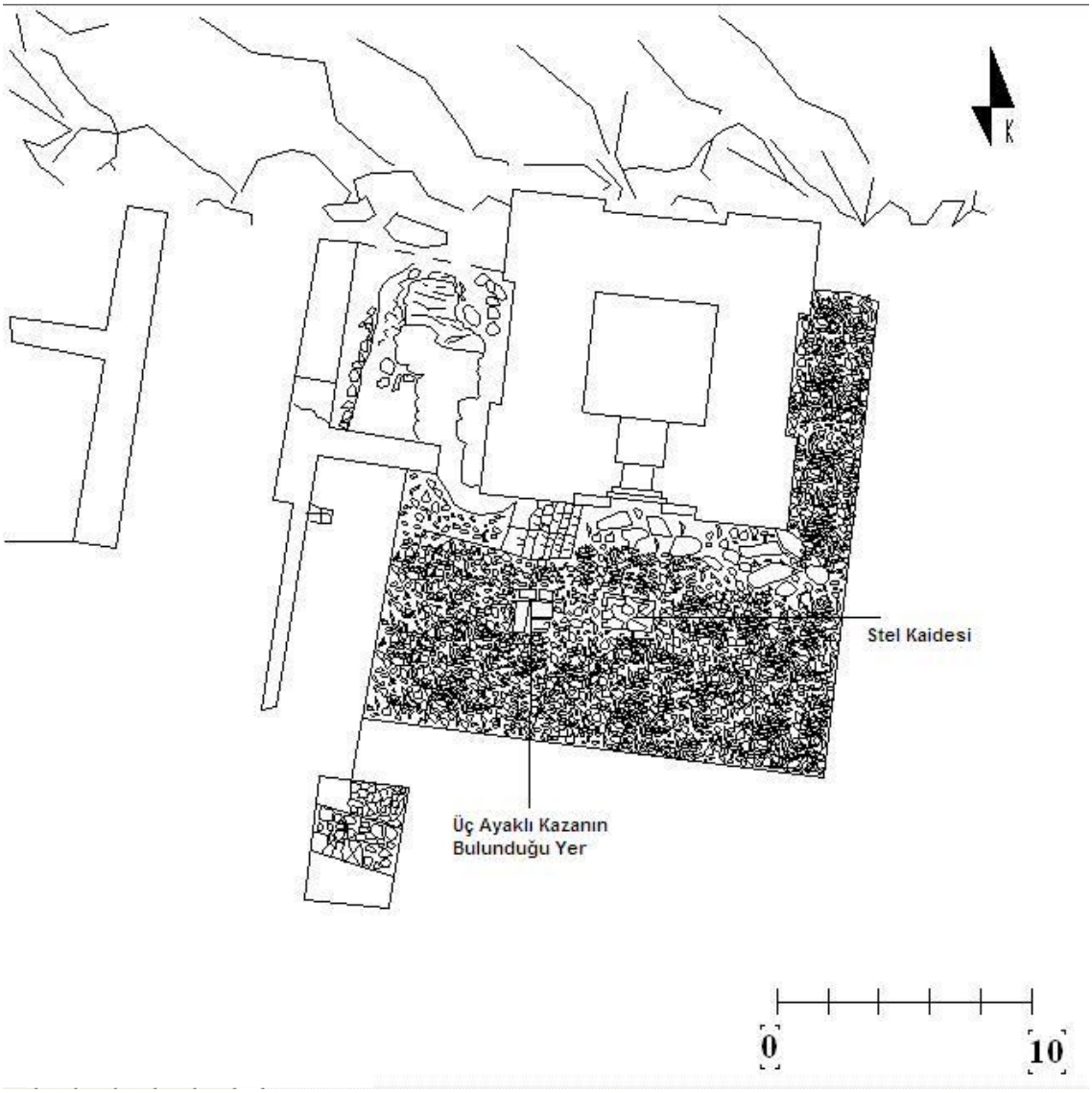
Çizim 10: Yukarı Anzaf Tapınak Planı

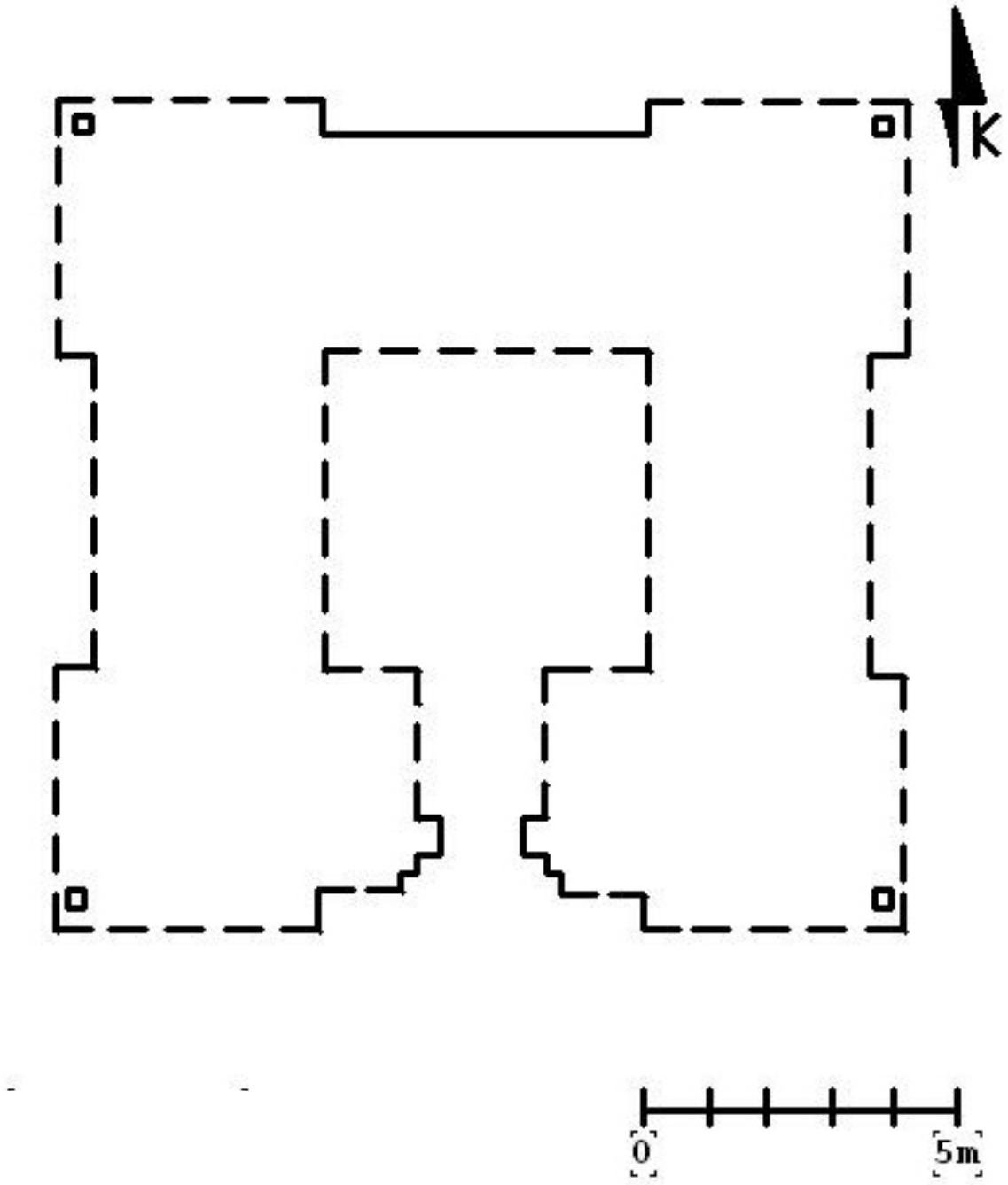
Çizim 11: Çavuştepe Aşağı Kale Tapınak Planı

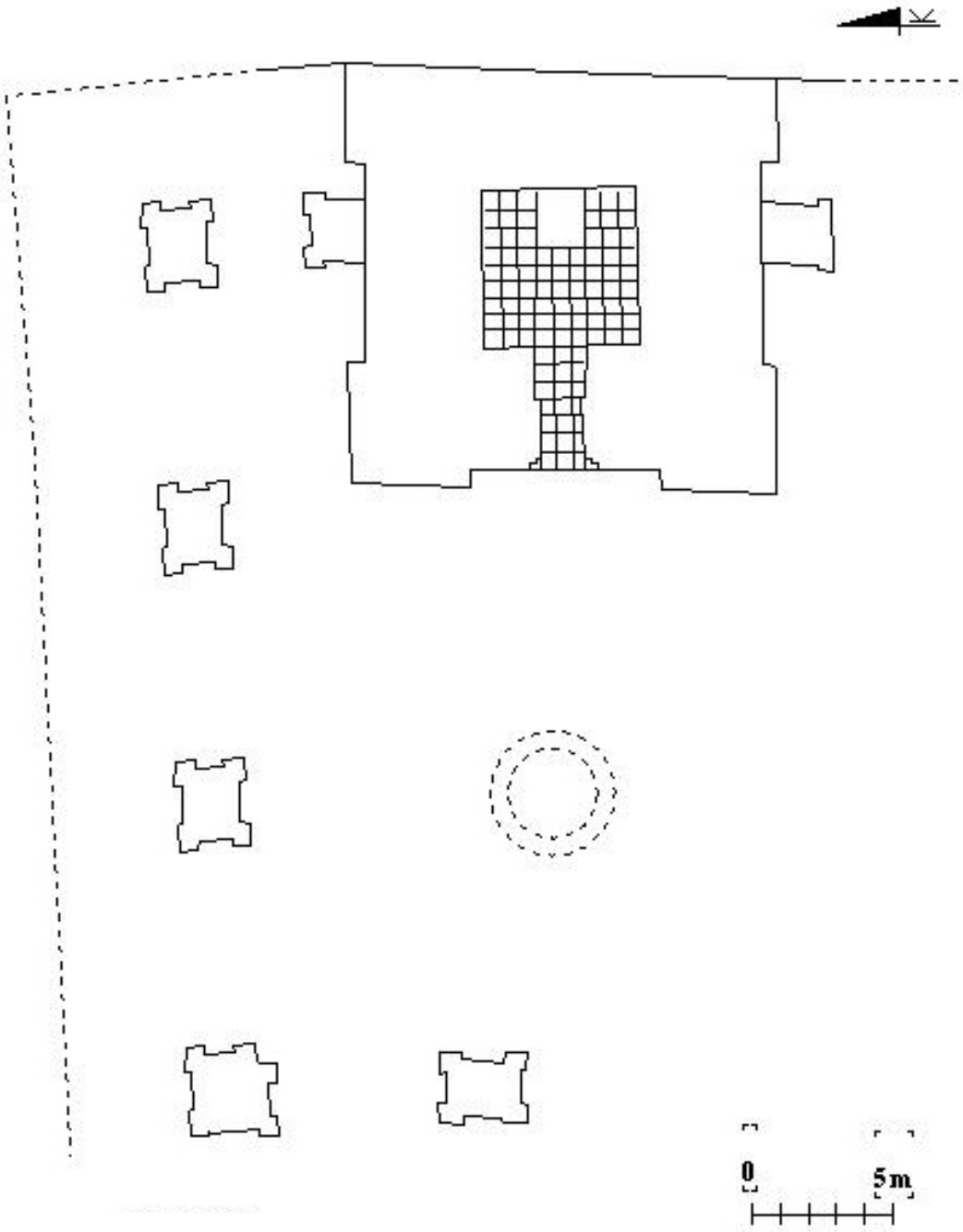
Çizim 12: Çavuştepe Yukarı Kale Tapınak Planı

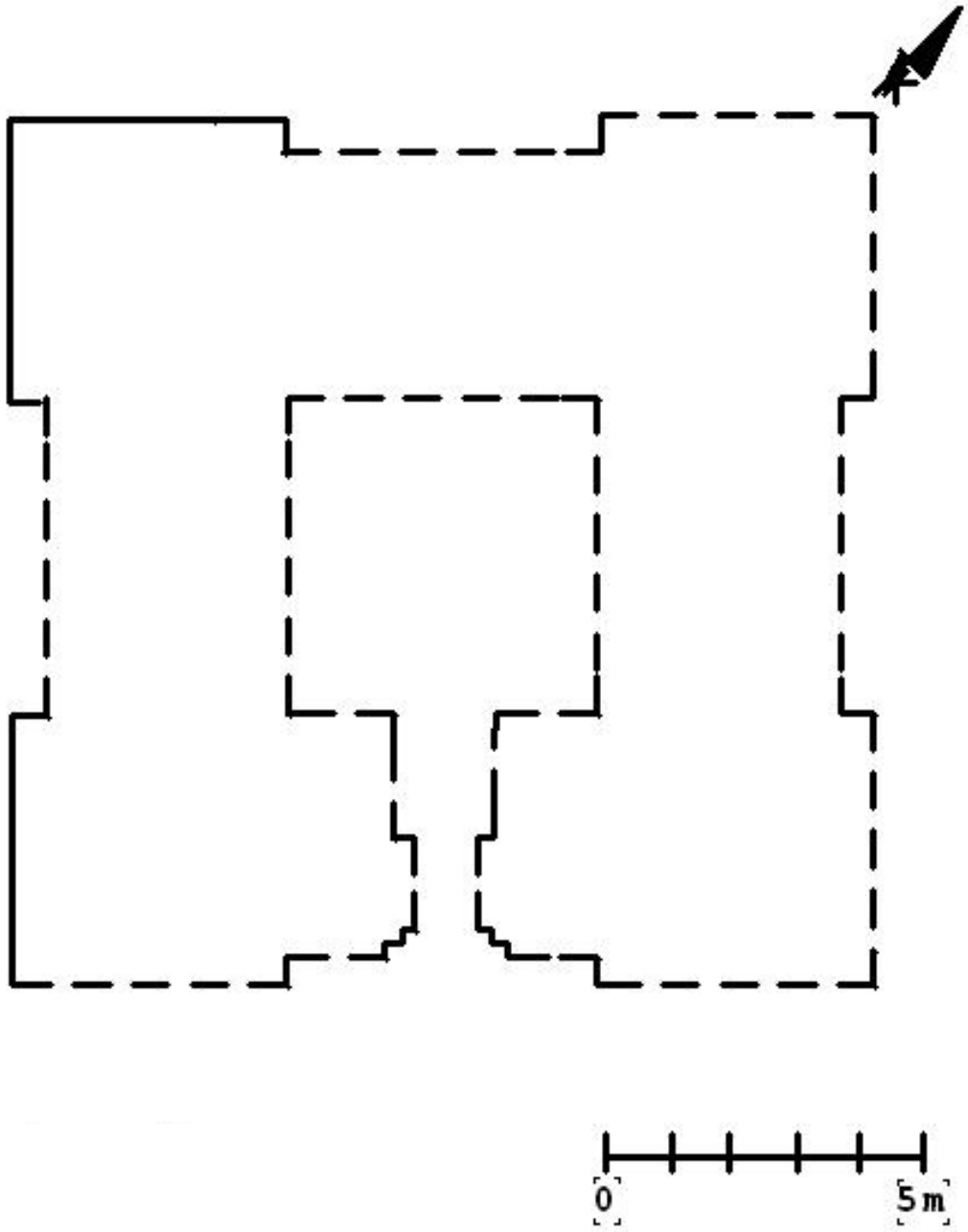
Çizim 13: Kayalıdere Tapınak Planı

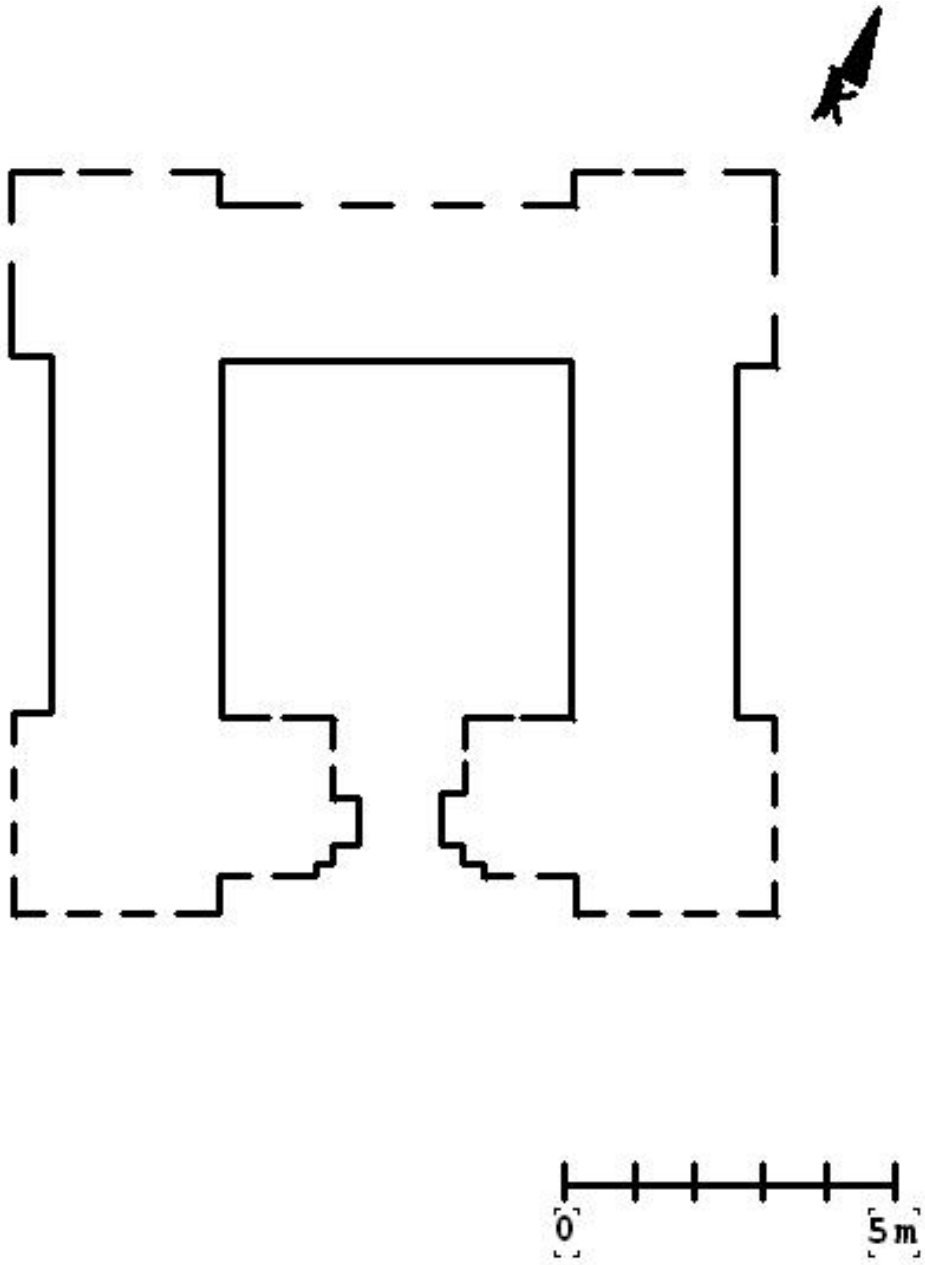
Çizim 14: Toprakkale Tapınak Planı

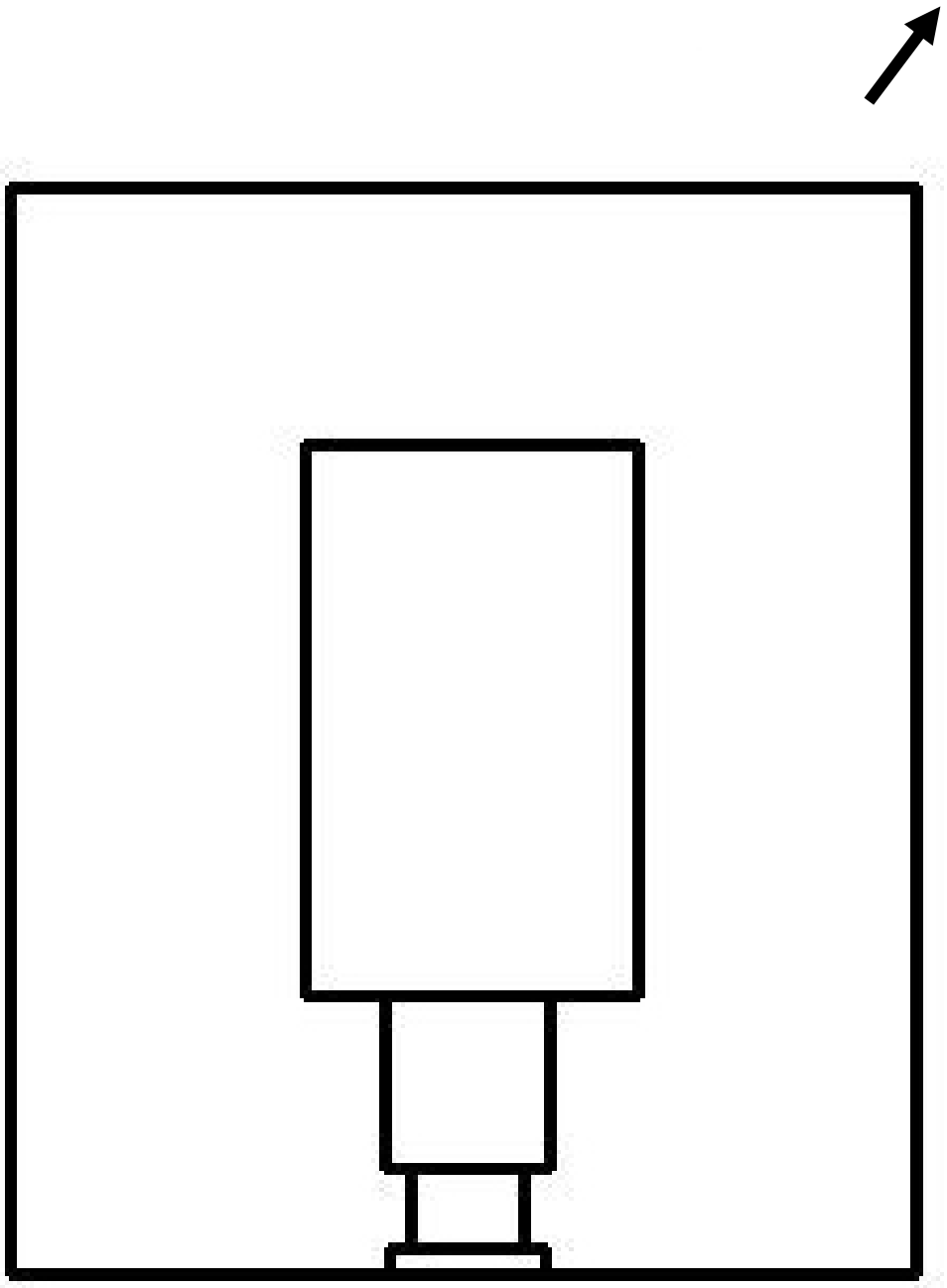
Çizim 15: Ayanis Tapınak Planı

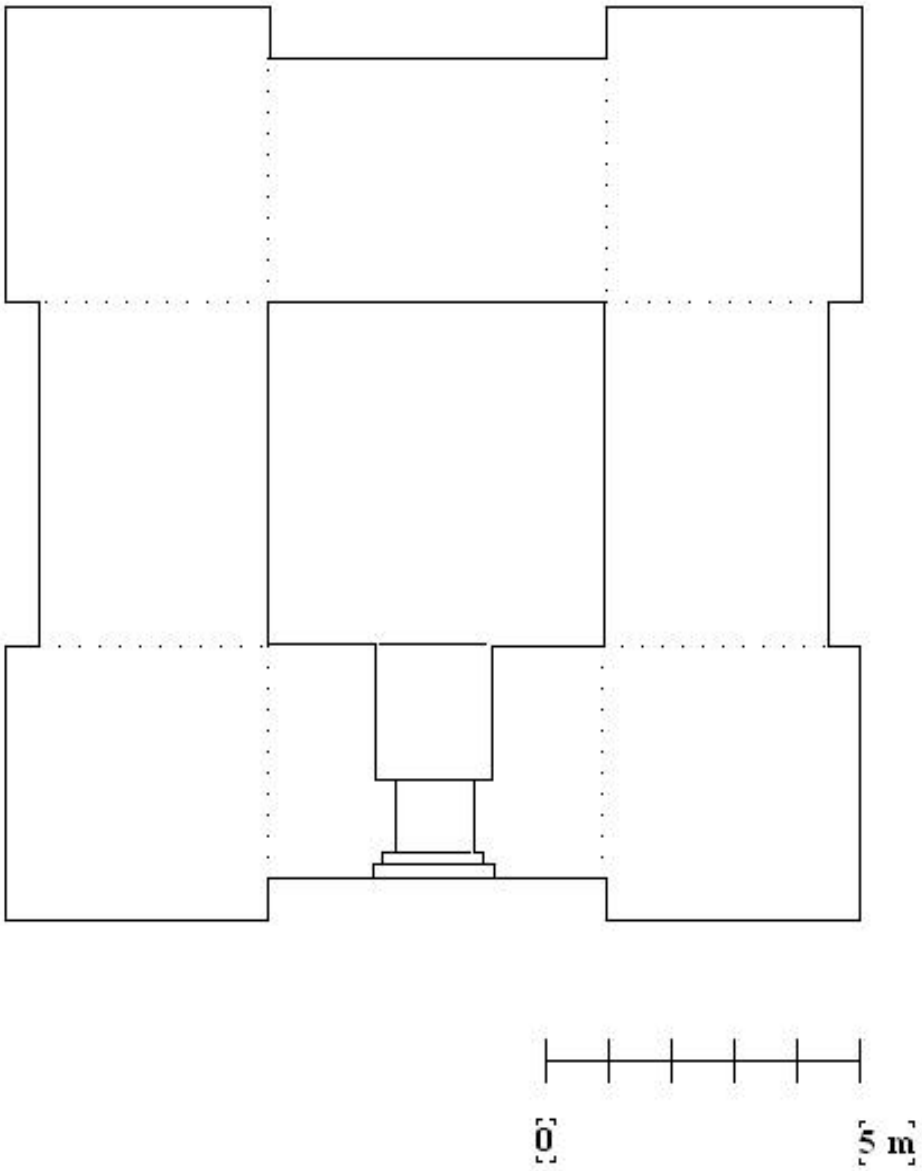
Çizim 16: Bastam Tapınak Planı

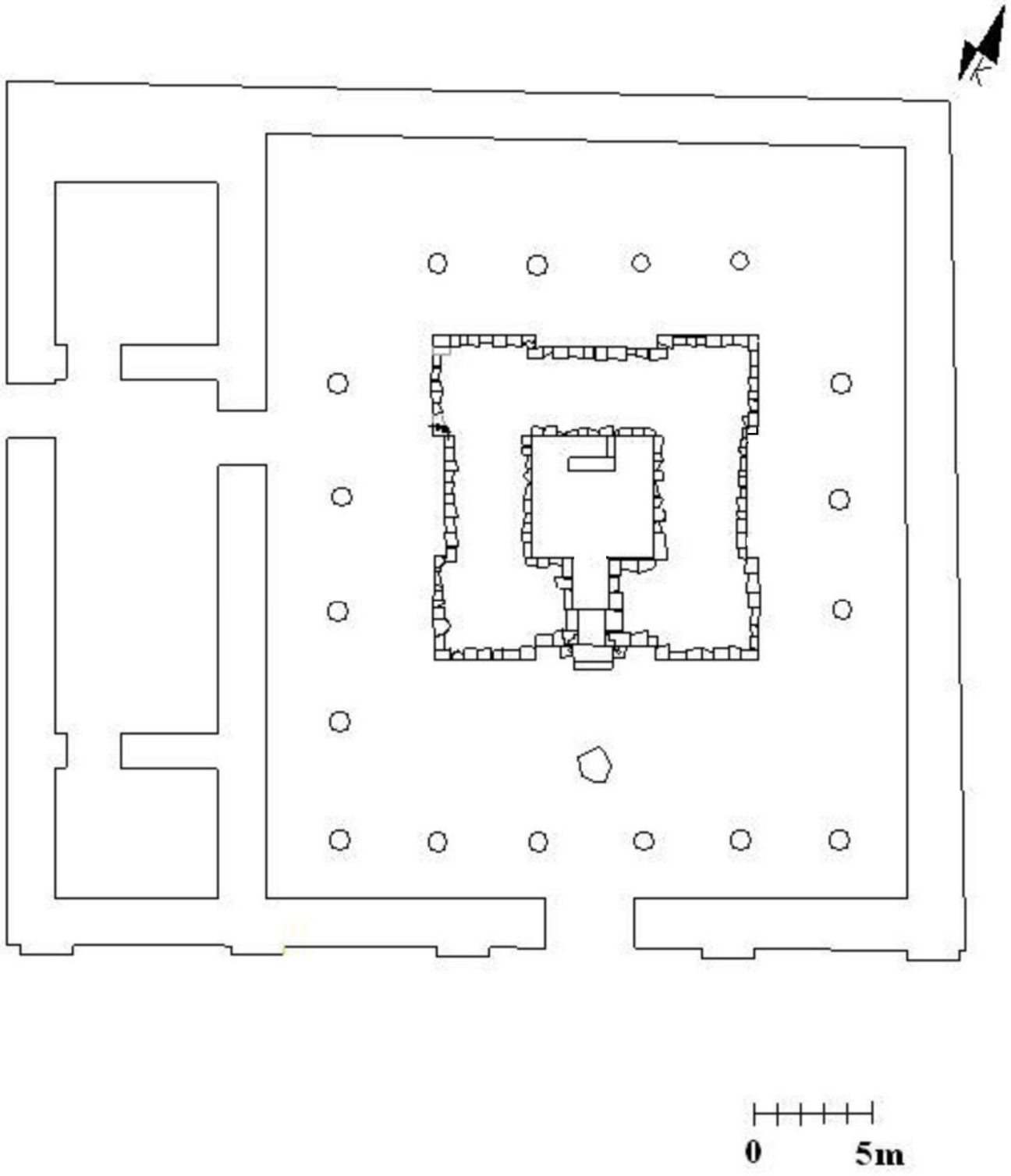
Çizim 17: Werachram Tapınak Planı

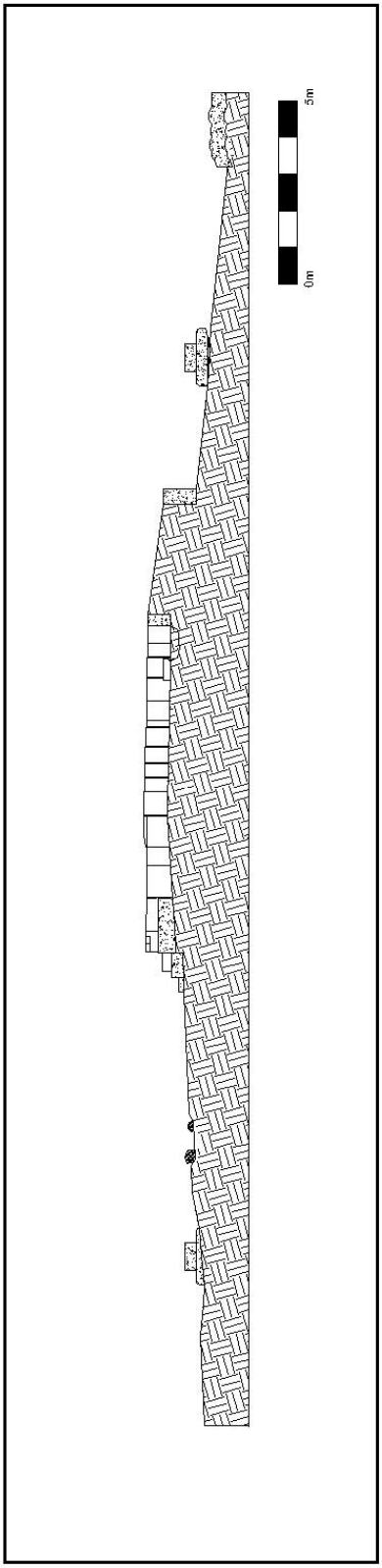
Çizim 18: Arinberd Tapınak Planı

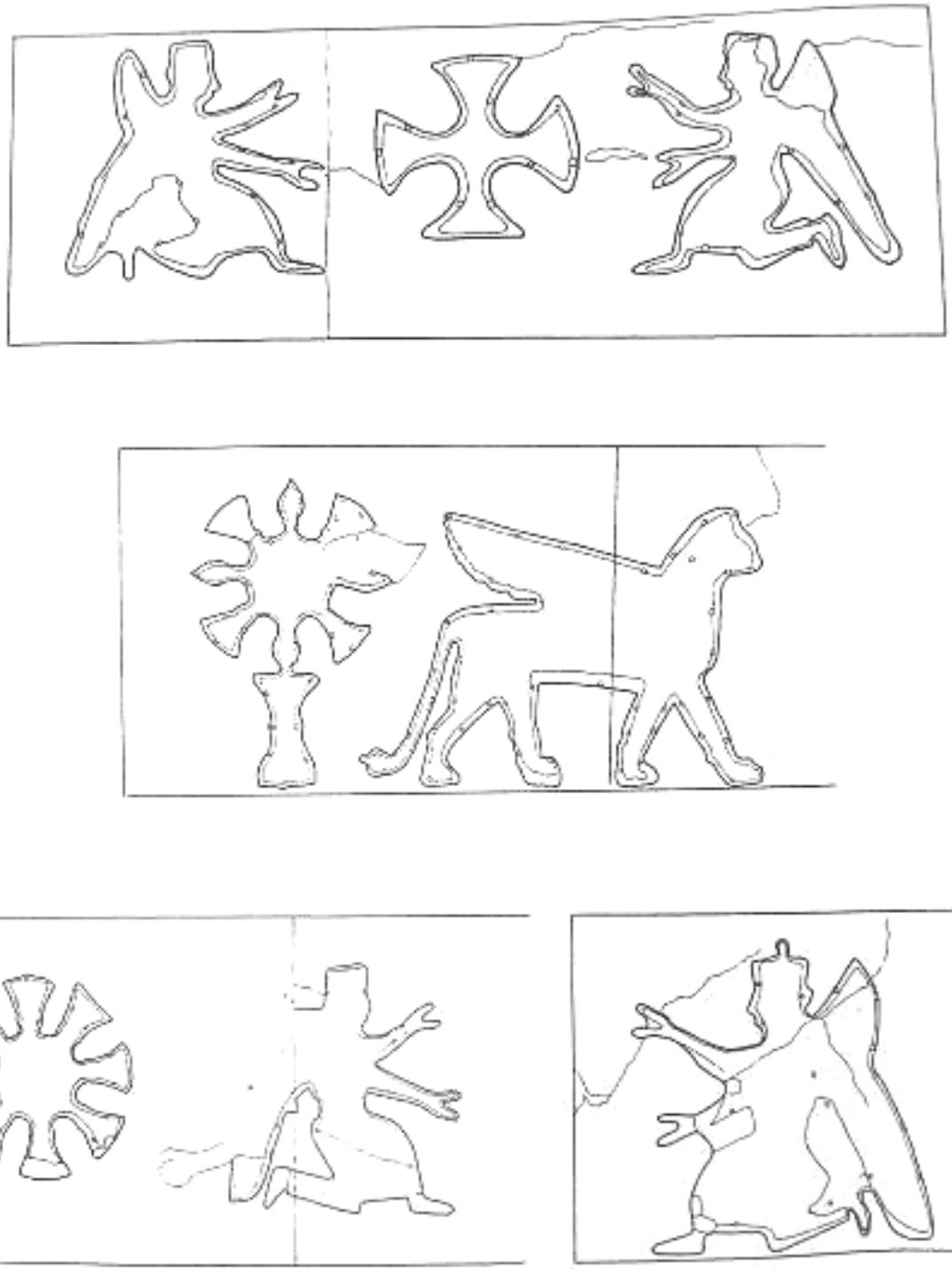
Çizim 19: Standart Urartu Tapınak Planı

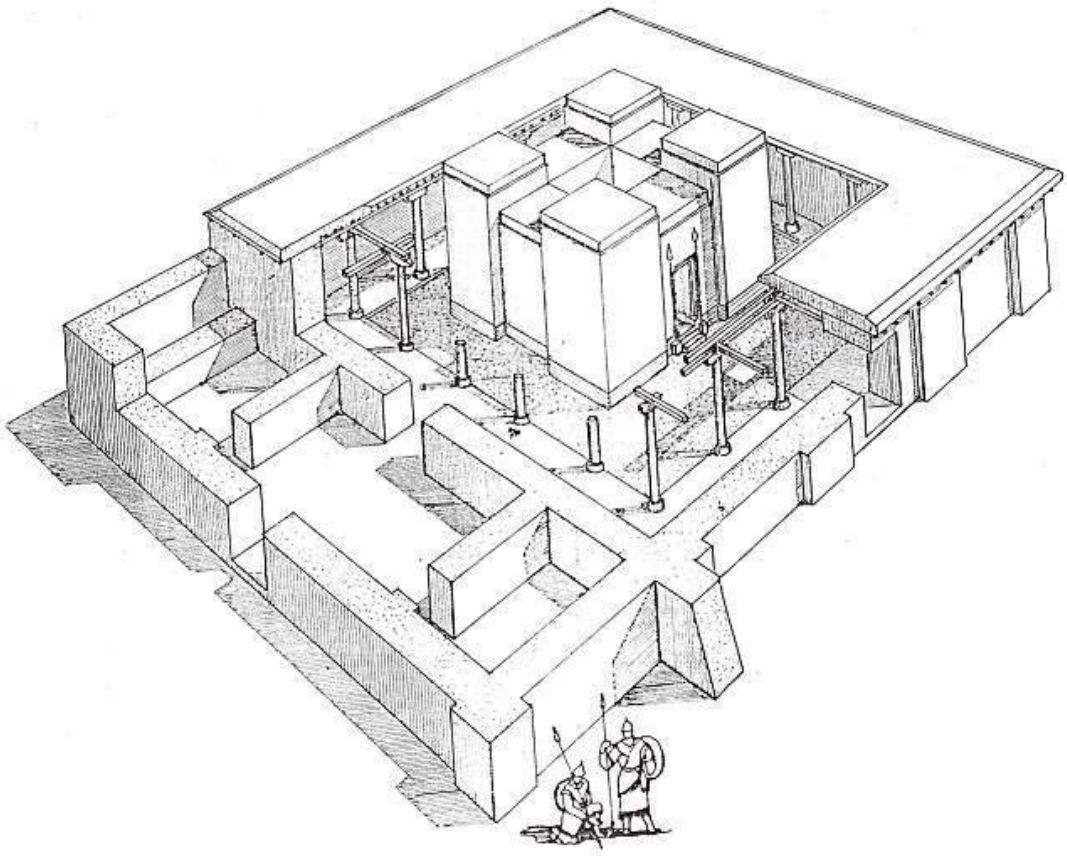
Çizim 20: Altıntepe Tapınak Planı

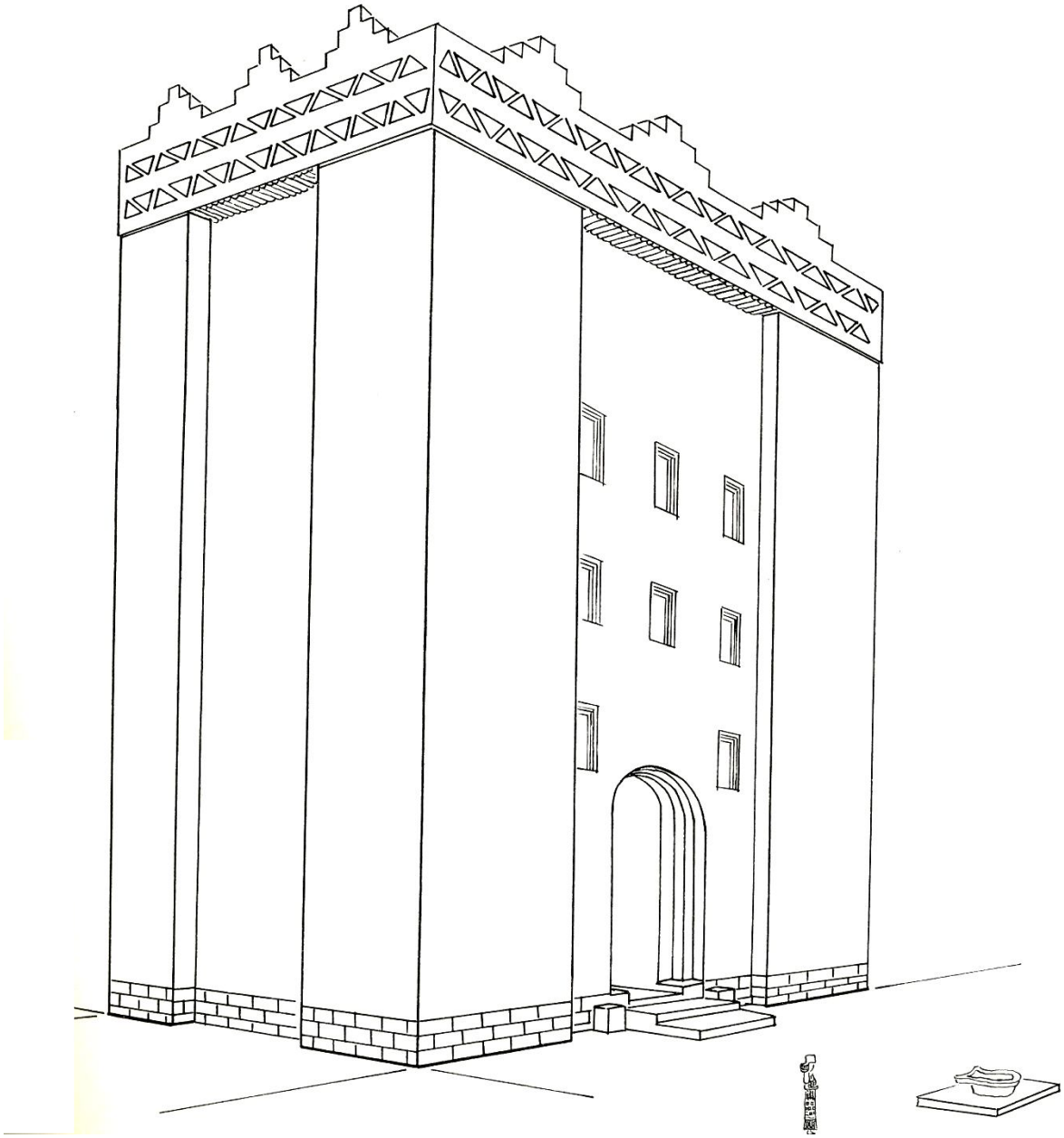
Çizim 21: Altıntepe Tapınak Kesiti

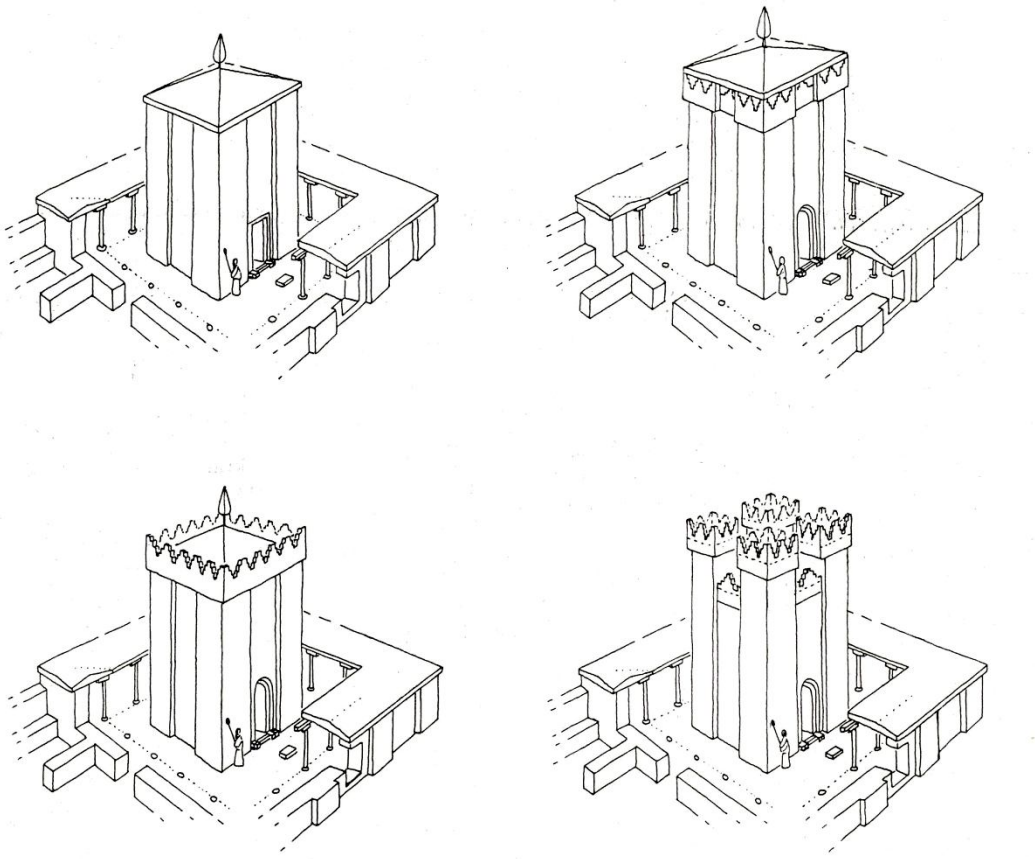
Çizim 22: Ayanis Tapınağının İç Duvarlarındaki Resimler

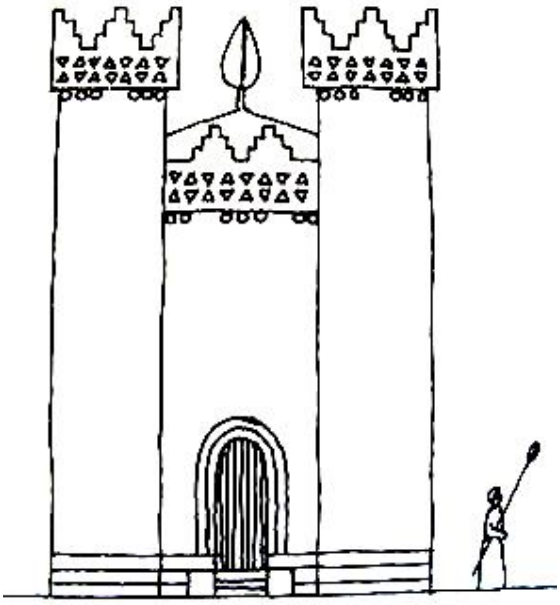
Çizim 23: T. Özgüç Tarafından Yapılan Altıntepe Tapınağı Yeniden Kurma Denemesi

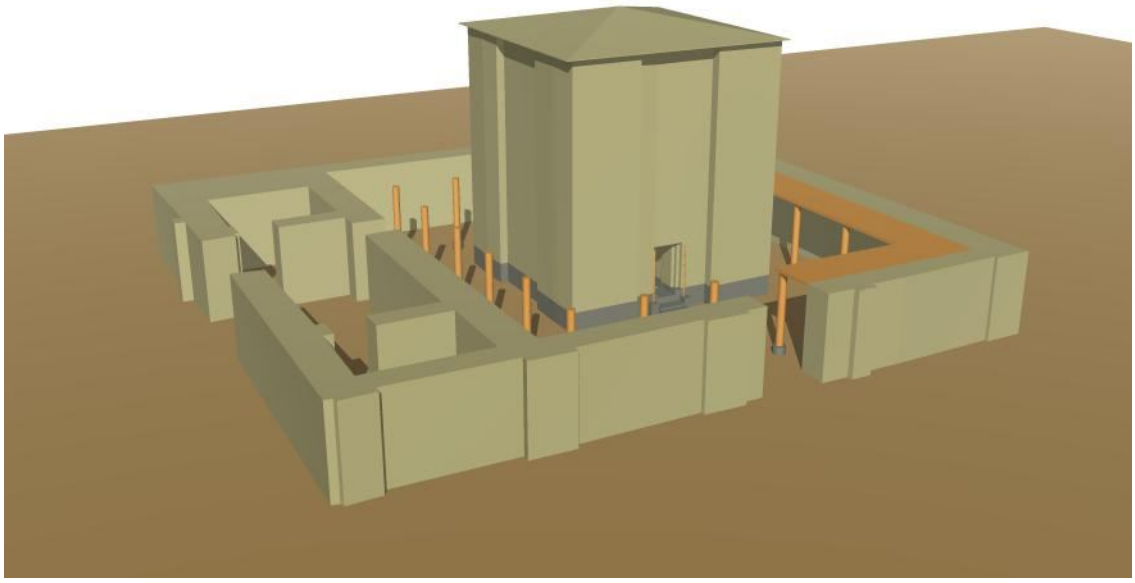
Çizim 24: E.Akurgal Tarafından Yapılan Urartu Tapınağı Yeniden Kurma Denemesi

Çizim 25: Kleiss Tarafından Yapılan Urartu Tapınaklarına Ait Üst Yapı Denemeleri

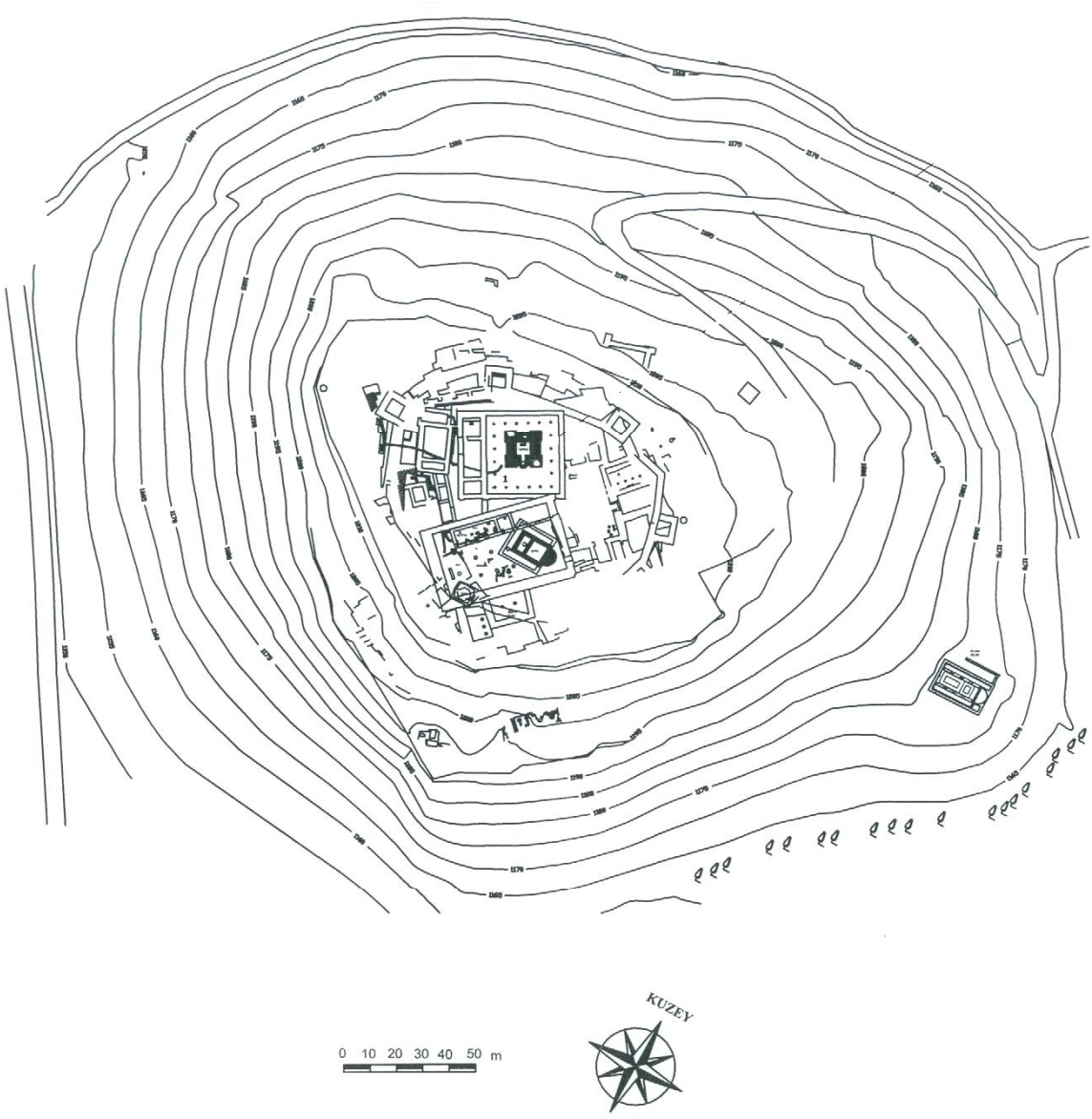
Çizim 26: Kleiss Urartu Tapınak Çizimi

Çizim 27:Altıntepe Tapınağı Yeniden Kurma Denemesi

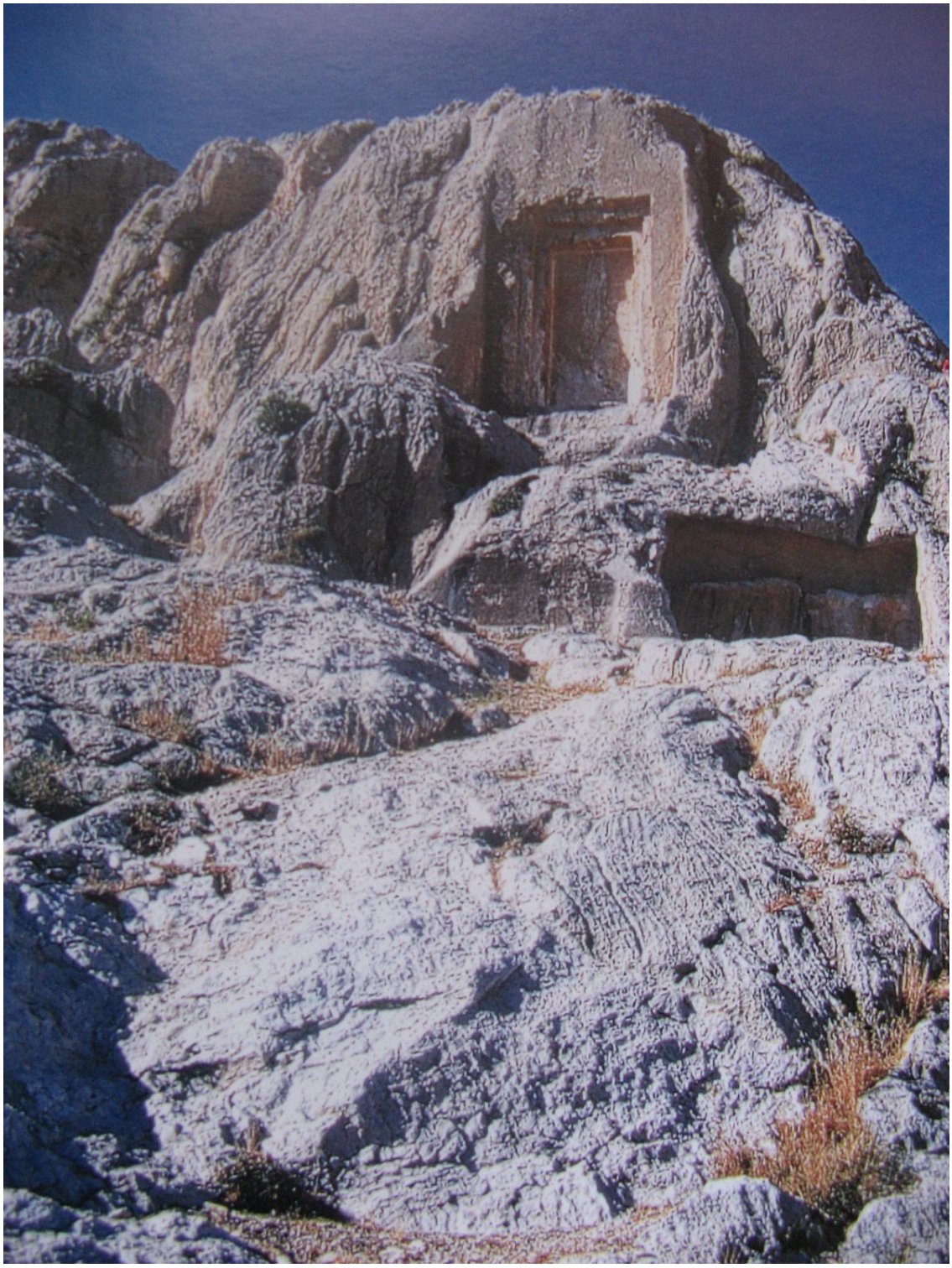

Çizim 28: Altıntepe Tapınak Girişinin Yeniden Kurma Denemesi

Çizim 29: Altıntepe Genel Planı

R E S İ M L E R

Resim 1: Meher Kapı

Resim 2: Yeşil Alıç

Resim 3: Toprakkale Tapınağından Ele Geçen Sunak

Resim 4: Altıntepe Genel Görünüm

Resim 5: Apadana

Resim 6 : Altıntepe Urartu Tapınağı

Resim 7 :Altıntepe Tapınak Avlusunun Arka Kesimi

Resim 8: Avlu Duvarı Üzerine Gelen Genişletilmiş Apadana Duvarı

Resim 9: Tapınağın Giriş Kısmı ve Sella

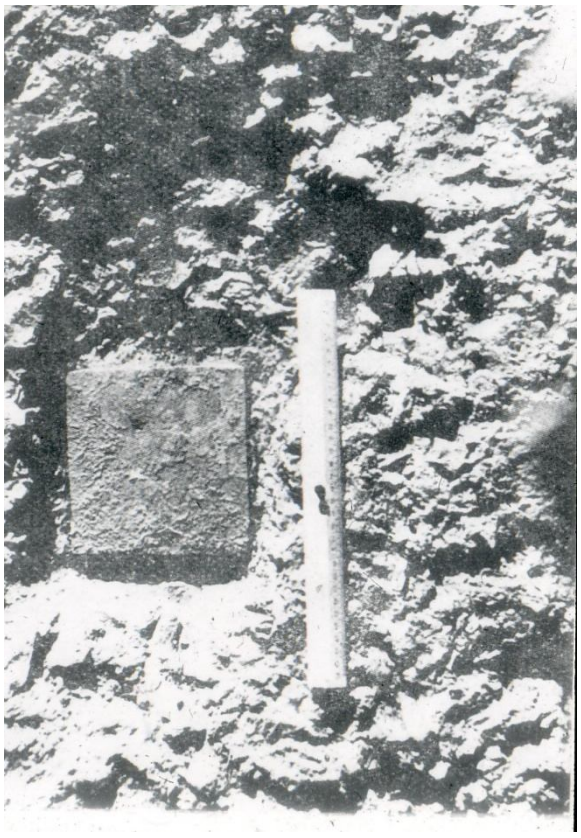
Resim 10: Sella İçerisindeki Kaide

Resim 11: Tapınak Duvarlarının Üstten Görünüşü

Resim 12 :Tapınak Köşelerindeki Temel Plakalarından Biri

Resim 13: Toprakkale TapınağınınTemel Plakası

Resim 14: Tapınak Avlusuna Bağlı Saray Odaları

Resim 15: Taş Mozaikli Avlu (?)

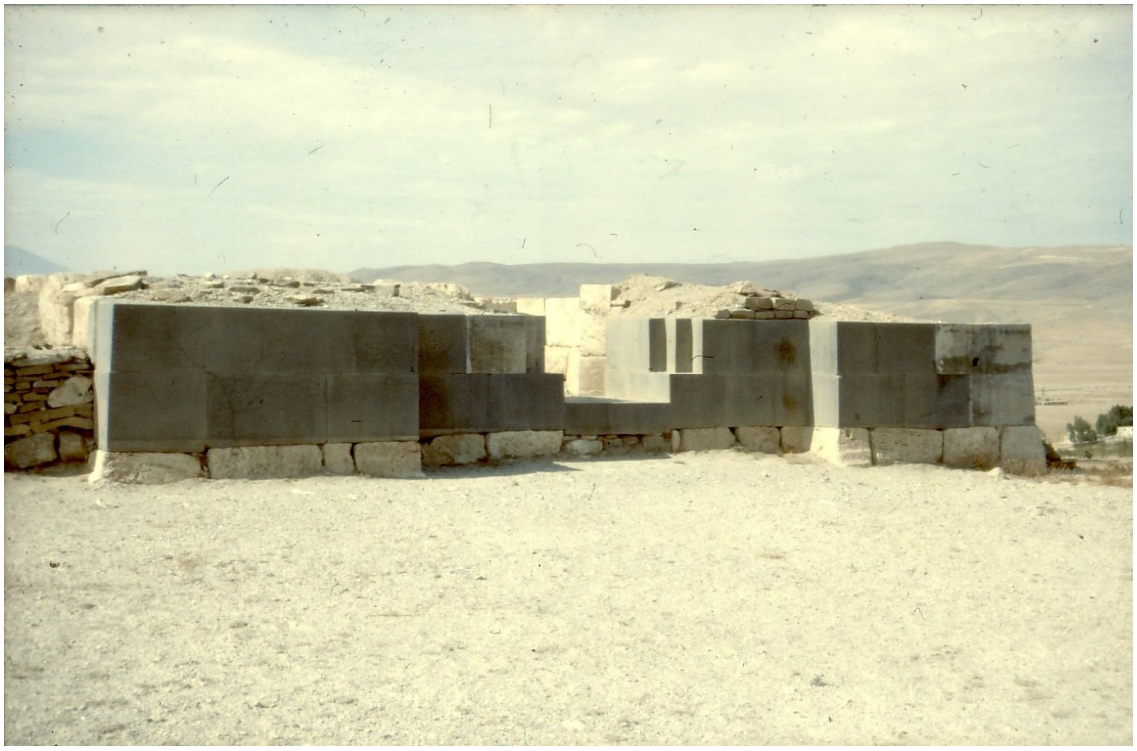
Resim 16: Nakşi Rüstem

Resim 17: Ayanis Tapınağı

Resim 18: Kayalıdere Tapınağı

Resim 19: Çavuştepe A.Kale İrmuşini Tapınağı

Levhalar Listesi

Harita 1: A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı" İzmir 1997, Kapak içi.

Harita 2: www.googlemap.com

Çizim 1: O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998,105

Çizim 2: O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998,40

Çizim 3: O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998,45

Çizim 4: O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998,49

Çizim 5: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 - 271

Çizim 6: A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı" İzmir 1997

Çizim 7: R.D.Barnett, "The Excavation of British Museum At Toprakkale, 1954,18

Çizim 8: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 - 271

Çizim 9: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 - 271

Çizim 10: : O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998,26

Çizim 11: A.Erzen, "Çavuştepe 1" Ankara,1978

Çizim 12: A.Erzen, "Çavuştepe 1" Ankara,1978

Çizim 13: C.Burney, "A First Season Excavations At Urartian Citadel of Kayalıdere", AS Vol. XVI, 1966, fig.4

Çizim 14: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 – 271

Çizim 15: A.Çilingiroğlu "Ayanis I" Temple Area Ed: A.Çilingiroğlu – M. Salvini, Roma 2001,37 – 65

Çizim 16: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 – 271

Çizim 17: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 – 271

Çizim 18: K. Ohanesian, Arinberd I, Architektura Ere-buni, Erevan 1961 24 – 50

Çizim 23: A.Çilingiroğlu "Ayanis I" Temple Area Ed: A.Çilingiroğlu – M. Salvini, Roma 2001,37 – 65

Çizim 25: E. Akurgal"Anadolu Kültür Tarihi" Ankara 1998,260

Çizim 26: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 – 271

Çizim 27: W.Kleiss, "Zur Reconstruktion des Urartaischen Templs", İst.Mitt. 39, 1989, 265 – 271

Resim 1: A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı" İzmir 1997,29

Resim 2: O.Belli, "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları" İstanbul, 1998, X

Resim 3: İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Salonu

Resim 12: M. Karaosmanoğlu "26. Kazı Sonuçları Toplantısı" Ankara 2005,136

Resim 17: Mehmet Işıklı arşivinden.

Resim 18: C.Burney, "A First Season Excavations At Urartian Citadel of Kayalıdere", AS Vol. XVI, 1966, 55 – 111, plate V/b.

Resim 19: A.Çilingiroğlu "Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı" İzmir 1997, 69

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Erzincan'da doğdu. 1992 yılında Ziya Gölkalp İlk Okulu'nu, 1995 yılında Erzincan Cumhuriyet Orta Okulu'nu tamamladıktan sonra, 1998 yılında Erzincan Lisesi'nden mezun olarak ayrıldı. 2000 yılında Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nde başladığı Yüksek Öğrenim'ini 2004 yılında tamamladı. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Öğrenim'ine başlayarak "Urartu Tapınak Mimarisi" konulu bu çalışmayı tamamladı. Halen Erzincan Müze Müdürlüğü'nde Arkeolog olarak görev yapmaktadır.

Katıldığı Kazılar:

1. 2003 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
2. 2004 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
3. 2004 yılı Kzykos Antik Kenti Kurtarma Kazısı – Bandırma Müze Müdürlüğü
4. 2005 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
5. 2006 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
6. 2007 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
7. 2008 yılı Erzincan Altıntepe kazıları – Kazı Başkanı Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
8. 2008 yılı Tralleis Antik Kenti Kazıları - Kazı Başkanı Prof. Dr. Abdullah YAYLALI